

DOCUMENTATIEBLAD VOOR DE GESCHIEDENIS
VAN DE NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*JOURNAL FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Redactie/*Editors*: dr Th. van den End (wnd voorzitter/*acting chair*, secretaris/*secretary*), dr A.Th. Boone, dr A. Hoekema, dr Chr.G.F. de Jong, dr H. Reenders.

Adviseurs van de redactie/*Advisors*: dr J.D. Bratt (Chr. Reformed Church), Prof. dr I.J.M. Haire (Brisbane, Australia), Prof. dr J.W. Hofmeyr (Pretoria, S.A.), Prof. dr J.A.B. Jongeneel (Utrecht, Neth.), Prof. dr K. Koschorke (München, Ger.), dr S.H. Rae (Dunedin, N.Z.), Prof. dr G.J. Schutte (Amsterdam, Neth.), Prof. R. Smith Kipp (Jambier, U.S.A.).

Het *Documentatieblad* verschijnt jaarlijks in april en oktober. Het wordt uitgegeven door de "Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken". Het adres van de administratie en de redactie is: Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, Nederland, telefoon: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

De abonnementsprijs voor 2004 bedraagt € 22,50 voor Nederland, voor studenten € 15,-, voor instellingen € 25,-; losse nummers € 12,50, na ontvangst van een acceptgirokaart te voldoen op postgiro 234641, t.n.v. Theol. Univ. Kampen, onder vermelding van Documentatieblad. Abonnementen worden geacht met een jaar te zijn verlengd als ze niet vóór 1 januari zijn opgezegd.

The Journal (Documentatieblad) appears in April and October of each year. It is published by "The Society for the History of Dutch Missions and Overseas Churches". The address of both administration and editors is: Theologische Universiteit van de GKN, Koornmarkt 1, Postbus 5021, 8260 GA Kampen, The Netherlands, telephone: 038 33 71 600, telefax 038 33 71 613.

Subscription price is \$ 25,- a year (including surface-mail). Please make all remittances (check) payable to the "Theologische Universiteit Kampen". Subscription applications, changes of address, claims for missing numbers and orders for single copies of current or back issues should be sent to the administration of the Journal, address above. Claims for missing numbers will be honoured without charge if made within two months following the regular month of publication.

Ten Geleide

Een half jaar te laat ontvangt U het tweede nummer van jaargang 2004. De redactie beschikte niet op tijd over voldoende kopij om het nummer te doen verschijnen. Wij hopen dat de inhoud van dit nummer het lange wachten enigszins vergoedt.

Het gebrek aan kopij heeft nog een ander en ernstiger gevolg: de Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken ziet zich gedwongen de publicatie van dit blad te staken. Na elf jaar valt het doek. Het blijkt eenvoudig onmogelijk te zijn om aan voldoende kopij van voldoende niveau te komen. Anders gezegd: er zijn te weinig mensen die intensief bezig zijn met het aandachtsgebied van dit blad en tevens bereid zijn in dit blad te publiceren. Dat het aantal abonnees betrekkelijk gering is en dat de financiering van het blad voor de toekomst niet verzekerd was, heeft ook een rol gespeeld, maar doorslaggevend is het gebrek aan kopij.

Intussen zijn wij blij met wat verschenen is: elf jaargangen met althans in onze ogen interessante en over het algemeen kwalitatief goede artikelen over wat zeker niet het minst belangwekkende deel van de Nederlandse (kerk)geschiedenis is.

De andere activiteiten van de Werkgroep, met name de uitgave van de Kleine Reeks, worden voortgezet. Informatie betreffende voorgenomen uitgaven treft U aan in de "Mededelingen uit de Werkgroep".

Aan het eind van het leven van dit blad willen wij graag ieder danken voor zijn of haar bijdrage. De abonnees/leden voor hun trouw, de scribenten voor hun waardevolle kopij, de Theologische Universiteit Kampen voor haar bereidheid een institutioneel kader te bieden en de tekorten in de exploitatie te dekken. Het is niet nodig dat de leden van de redactie elkaar schouderklopjes geven, maar één uitzondering wil ik maken: dr. Chr.G.F. de Jong, die vrijwel vanaf het begin de opmaak van het blad heeft verzorgd.

Het blad houdt op te bestaan, de bestudering van de geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken gaat door, waar en in welk kader dan ook.

Namens de redactie,
Th. van den End

De Nederlandse Zendingsraad. Voorgeschiedenis, ontstaan en eerste periode

Alle Hoekema

De oprichting van de *Nederlandsche Zendingsraad* (NZR) op 10 oktober 1929 kan eerder beschouwd worden als de afsluiting of bekroning van een lange incubatietijd dan als het verrassende begin van een nieuw tijdperk. Immers, reeds ver voor die tijd bestonden oecumenische initiatieven op missionair gebied in ons land. Sommige ervan zijn van grote betekenis geweest. Eerst in 1929 evenwel werden deze initiatieven geformaliseerd binnen een genootschappelijk en kerkelijk gedragen organisatie. In dit artikel gaan we allereerst in op de voorgeschiedenis van de NZR, om vervolgens de enigszins moeizame genesis van deze raad te beschrijven; we eindigen met opmerkingen over het functioneren van de NZR in het tijdvak tot en met de Tweede Wereldoorlog.¹

De voorgeschiedenis

De eerste vormen van samenwerking op missionair gebied ontstonden bijna een halve eeuw voordat de NZR zelf tot stand kwam. Hoewel naast de hieronder genoemde organisaties vele andere genoemd zouden kunnen worden, beperken we ons tot die instellingen, die op een of andere wijze hebben bijgedragen aan de oprichting van de NZR.

Nederlandsch-Indische Zendingsbond

Reeds in 1880 was de *Nederlandsch-Indische Zendingsbond* (NIZB) opgericht, een particulier initiatief van zendelingen en voor zendelingen, mede ondersteund door het Genootschap voor In- en Uitwendige Zending te Batavia. De NIZB organiseerde regelmatig conferenties, waaraan wegens de afstanden vooral zendelingen op Java deelnamen. Omdat de NIZB niet uitging van zendingsgenootschappen of kerken en daarmee ook geen officiële contacten onderhield, bestonden er ook voor gereformeerde zendelingen in wezen geen principiële hinderpalen voor lidmaatschap. De

---

¹ Voor dit artikel zijn onder andere de archieven van de NZR onderzocht in Het Utrechts Archief, toegangsnummers 415 en 530. De notulen zijn daar te vinden onder 415/1. Ten kantore van de NZR bevindt zich bovendien een aantal mappen met notulen uit de periode vanaf 1906 (de oprichting van het Zendingsconsulaat).

NIZB heeft tot zijn feitelijke opheffing in 1942 in Indië een bindende functie gehad, die nog eens versterkt werd door de regelmatige uitgave van *De Opwekker*, die van 1855 tot 1942 verscheen, dus ouder was dan de NIZB zelf, maar op den duur het officiële orgaan daarvan werd.

Algemeene Nederlandsche Zendingconferenties

Eerst zeven jaar later, in 1887, ontstond op initiatief van de Evangelisch-Lutherse ds. P. van Wijk Jr. te Rotterdam en het Centraal Comité voor het Seminarium te Depok, in Nederland zelf het *Comité voor de Algemeene Nederlandsche Zending Conferenties* (ANZC).² Dat Comité stelde zich niet alleen ten doel jaarlijkse conferenties over zendingsthema's te organiseren, maar fungeerde ook als 'verenigingspunt voor de verdeelde zendingarbeid' (zo Van Wijk in 1885) en dus als platform waar bestuurders van zendingcorporaties algemene zendingbelangen konden bespreken.³ Verschillende thema's die in de latere periodes van belang bleven, werden hier reeds tentatief aan de orde gesteld: de noodzaak van een gemeenschappelijk seminarie, de rechtspositie van christen-Indonesiërs, de opiumpolitiek en ook de vraag of een vertegenwoordiger van de zending in Batavia nuttig zou zijn.

De ANZC zou decennia lang jaarlijkse conferenties organiseren en werd gedragen door een groot aantal organisaties.⁴ 'Het [comité] heeft van 1887

---

2 Een algemeen overzicht over het werk van de ANZC biedt Joh. Rauws, 'Vijftig jaren Zending in Nederland', in *Tijdschrift voor Zendingwetenschap 'Mededeelingen'*, 82 (1938) 18-29 (voordracht op de 50e Algemeene Zending Conferentie, 1937). H.D.J. Boissevain (red), *De zending in Oost en West. Verleden en heden* (Hoenderloo: Zendingstudie-raad, 1934 I, 1943 II) maakt terloops melding van de ANZC.

3 Zie ook het Openingswoord door de voorzitter van de pas opgerichte NZR, L.J. van Wijk, in Notulen NZR 28 November 1929. Voorts M.C. Jongeling, *Het Zendingconsulaat in Nederlands-Indië 1906-1942* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1966) 26-33. S.C. Graaf van Randwijck, *Handelen en denken in dienst der zending, Oegstgeest 1897-1942*, I ('s-Gravenhage: Boekencentrum, 1981) 126v.

4 Uit het briefhoofd dat in 1937 werd gebruikt, blijkt dat lid van de ANZC waren: het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG), het Nederlandsch Zendinggenootschap (NZG), het Java Comité (JC), de Utrechtse Zendingvereeniging (UZV), de Nederlandsche Zendingvereeniging (NZV), het Sangir en Talaud Comité (STC), de Zendingdeputaten van de Gereformeerde Kerken, Deputaten Soemba Zending, de Evangelische Broeder Gemeente (EBG) Zeist, de Rijnsche Zending, de Doopsgezinde Zending Vereeniging (DZV), het Nederlandsch Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending, de Salatiga Zending (SZ), de Gereformeerde Zending Bond (GZB), de Nederlandsche Vereeniging voor Israël, Zendingdeputaten Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband (HV), de Nederlandsche Zendingsschool, de Vrouwen Zending Bond (VZB), de Zending Studieraad (ZSR), de Vereeniging voor Christelijk Hollandsch Onderwijs in Indië, het Christelijk Natiaal Zendingfeest, het Christelijk Comité voor Indië, de Christelijk

af gedaan wat later de Commissie Van Advies en van 1929 af den Nederlandschen Zendings-Raad zou worden opgedragen', aldus Joh. Rauws in 1937.⁵ Als platform voor uitwisseling van visies op praktisch beleid functioneerde het Comité het beste gedurende de jaren voordat het Zendingsconsulaat tot stand kwam, in 1906. Lang heeft men zowel daar als binnen de NIZB en elders gebroed op een adequate naam en taakomschrijving voor de beoogde vertegenwoordiger in Batavia. Het mocht absoluut niet om een 'zendingsbisschop' of een 'director' gaan die de zendingen zou gaan controleren. Zulke termen riepen diepe aversie op; dan zou de onafhankelijkheid van de verschillende zendingscorporaties immers in gevaar komen. Uiteindelijk verenigde men zich op 'zendingsconsul' (ZC). Deze ZC zou *vooral* de belangen van de gezamenlijke protestantse zending tegenover de regering in Batavia moeten vertegenwoordigen. Zelfs dat woordje *vooral* in de instructie van de ZC zou naderhand nog ter discussie staan!⁶

Zendingsstudieraad en andere initiatieven

Naast de ANZC ontstond in 1909 ook de *Zendingsstudie-Raad* (ZSR) die eveneens een aantal activiteiten ontplooidde en werkgroepen initieerde.⁷ Toen de ZSR er eenmaal was en nuttig werk bleek te doen, wendde deze zich tot de corporaties om financiële steun: een half procent van de inkomsten van elke participerende corporatie. Naderhand werd dat voor een aantal zelfs opgevoerd tot ¾ %.⁸ De initiator van de ZSR was J.W. Gunnings J.Hzn, die als Delfts student in 1908 tijdens een conferentie van de ANZC gegrepen werd door een pleidooi voor systematische bestudering van de zending.⁹ Na Gunnings vroege heengaan in 1923 werd het werk voortgezet door ds. H.D.J. Boissevain. Tot de activiteiten hoorde de uitgave van lectuur; zo verscheen de serie *Lichtstralen op den akker der*

Militairen Bond voor O. en W. Indië, de Hemmensche Zendingsstichting, en het Centraal Comité Seminarie Depok.

5 Joh. Rauws, 'Vijftig jaren Zending in Nederland', 24.

6 Zie het Verslag van een vergadering, door het NBG belegd met afgevaardigden van de bij het Zendingsconsulaat betrokken genootschappen op 31 mei 1912. Ook de ZC Van Boetzelaer, juist met verlof, was daarbij aanwezig; het ging onder andere om een hernieuwde formulering van zijn instructie uit 1906.

7 Zie L.J. van Wijk, 'Herinneringen 1909-1934' in *Lunteren* 14/3 (december 1934) 36-45 en het overzicht van de hand van H.D.J. Boissevain, 'De Zendingsstudie-Raad (Z.S.R.)' in Boissevain, *De Zending in Oost en West*, II, 298-315.

8 Notulen NZR 27 februari 1930 en 23 november 1934.

9 Van Randwijck, *Handelen*, II, 720-721.

wereld (1895-1955) aanvankelijk met een aanbeveling van het ‘Comité voor Nederlandsche Zendingsconferentiën’ (de hierboven genoemde ANZC), maar van 1921 tot 1947 als uitgave vanwege de ZSR. Ook de zeven delen uit de reeks *Onze Zendingsvelden*, waren een initiatief van de ZSR,¹⁰ evenals het tijdschrift *Lunteren*, dat van 1921-1942 verscheen, en het door Boissevain geredigeerde overzichtswerk *De Zending in Oost en West*.¹¹ Vanaf 1910 organiseerde men studieconferenties en in 1919 durfde de ZSR het aan het voormalige Militaire Tehuis in Lunteren aan te kopen en tot conferentieoord te verbouwen. Zelfs richtte men een eigen boekhandel op, de ‘Algemeene Boekhandel voor In- en uitwendige Zending’, die echter zakelijk gezien een zorgenkind bleef. In de vergaderingen van de NZR in de jaren dertig werd er meerdere malen kritisch over gesproken in het kader van de bijdragen van de corporaties aan de ZSR, die zelf ook ter discussie stond: waren de uitgaven daarvoor evenredig aan het nut en waren na het ontstaan van de NZR geen onnodige doublures ontstaan?¹² Moest de ZSR zich niet gaan beperken tot zijn hoofdtaak: studie? Voor 1934 werd de totale bijdrage van de deelnemende corporaties, welke binnen de NZR werd vastgesteld, teruggebracht tot fl. 13.440,00.¹³ Overigens was deze boekhandel de voorloper van de N.V. Boekencentrum, die in 1935 werd opgericht en ook ‘de zendingsgedachte wil propageren door het gedrukte woord.’¹⁴

-
- 10 J.A.B. Jongeneel, *Protestantse zendingsperiodieken uit de negentiende en twintigste eeuw* (Utrecht-Leiden: IIMO, 1990) 21. Daar worden ook genoemd de reeks brochures *Lunteren* (1921-1941) en *Ons zendingsblad*, een tijdschrift voor de jeugd (1911-1941).
- 11 H.D.J. Boissevain (uitg), *De Zending in Oost en West, verleden en heden*. 2 dln, Hoenderloo: Zendingsstudieraad, deel I 1934, deel II 1943 (omwerking van *Hedendaagsche Zending in onze Oost, handboek voor zendingsstudie*, Den Haag, 1909).
- 12 Een van de doublures betrof de missionaire bibliotheken. De ZSR in Zeist, het Zendingsbureau in Oegstgeest, de NZV in Rotterdam, de gereformeerde zendingsdeputaten (in Rijsoord) en ook de theologische school in Kampen en het NBG beschikten alle over bibliotheken, die elkaar overlaptten. Hoewel men in 1927 zelfs universitaire bibliothecarissen inschakelde om tenminste tot een uniform catalogussysteem te komen, heeft dat nooit tot tastbare resultaten geleid.
- 13 Onder andere Notulen NZR 27 februari 1930, 26 juni 1930, 24 november 1933 en Moderamen op 23 november 1934. Op 27 februari 1930 kwam de financiering van de ZSR aan de orde, volgens een omslagformule gebaseerd op de inkomsten van elke participant. Tot de participanten behoorden overigens ook organisaties die op dat moment geen deel uitmaakten van de NZR. Dat was een van de redenen waarom de ZSR (nog) niet kon opgaan in de NZR.
- 14 Van Randwijck, *Handelen*, II, 720. Het kapitaal voor Boekencentrum kwam van elders, maar ‘grote lichamen op het gebied van in- en uitwendige zending (Zendingsbureau, Centraal Bond, NCSV, Zendingstichting Hemmen)’ stonden achter deze boekhandel, aldus de door Van Randwijck geciteerde Algemene brief van zendingsdirectie aan zendingsarbeiders, juli 1935. Met ‘Centraal Bond’ is mogelijk bedoeld het Centraal Comité Depok.

De ZSR stelde in 1920 een *Onderwijzers-zendingscommissie* in, die schoolboekjes uitgaf en een bundeltje met zendingliederen samenstelde. En in 1928 ontstond op initiatief van de ZSR, in samenwerking met de NCSV, de SSR en de VU de *Nederlandsche Studenten-zendingscommissie* (NSZC) die eveneens, voor de eigen doelgroep, conferenties hield en studiemappen uitgaf. In zekere zin was deze Studenten Zendingcommissie de opvolger van de *Nederlandsche Studenten Zendingbond* die ca 1909 was ontstaan.¹⁵ Na de Tweede Wereldoorlog zouden al deze organen deel gaan uitmaken van de NZR.

Vrouwen Zendingbond

Kort voordat de NZR tot stand kwam, werd nog opgericht de *Vrouwen Zendingbond* (VZB).¹⁶ Deze VZB kwam voort uit de kringen van de Samenwerkende Zending Corporaties (SZC) en verrichtte in zekere zin pionierswerk ten aanzien van het opleiden van vrouwelijke zendingarbeiders en de bewustwording van vrouwen in eigen land. De VZB betaalde de uitzending van enige vrouwen naar Indië en publiceerde van 1934 tot 1950 een eigen periodiek, *Vrouwen-Zendingsblad*. Daaruit komt, aldus Van Randwijck, een grote belangstelling naar voren voor de positie en ontwikkeling van vrouwen over de gehele wereld:

Men doet niemand onrecht als men zegt dat de geest van het feminisme en die van de toenmalige zendingdirectie niet op dezelfde golflengte spraken en mede daarin de verklaring zoekt van de oprichting van de VZB als afzonderlijke organisatie, naast de ZSC.¹⁷

Dat beide organisaties niet op dezelfde golflengte opereerden, wordt wel bevestigd uit de notulen van een gesprek, dat het Moderamen van de NZR had met drie afgevaardigden van de VZB. Ds. Janssen (Christelijk Gereformeerde Kerken) vroeg zich daar af of de uitgezonden vrouwen straks ook de sacramenten zouden mogen bedienen, of dat ze alleen ‘een goed ontwikkelde diakones’ mochten zijn? Die vraag bleek in de corporaties nog niet besproken te zijn.¹⁸ De VZB zou in 1951 opgaan in

---

15 Deze *Nederlandsche Studenten Zendingbond* gaf op initiatief van J.W. Gunning een overzicht van de zendinggebieden uit, *Hedendaagsche Zending in onze Oost*. Hoenderloo, 1909. Op zijn beurt zou de NSZC zelf later, in 1969, opgaan in de Werkgroep Zending in zes Continenten.

16 Zie hiervoor Boissevain, *De zending in West en Oost*, II, 333-337 en Van Randwijck, *Handelen*, I, 82-85.

17 Van Randwijck, *Handelen*, I, 84.

18 Notulen Moderamen NZR op 6 november 1930.

de *Vereenigde Nederlandsche Zendingcorporaties* waaruit iets later de Raad voor de Zending van de NHK voortkwam.

Zendingsconsulaat

Aan de eigenlijke wieg van de NZR stond evenwel niet het Comité voor ANZC, noch de ZSR of een andere hierboven genoemde ‘oecumenische’ organisatie, maar het *Nederlands Bijbelgenootschap* (NBG). Dat bracht op 22 maart 1906 vertegenwoordigers van de zendingcorporaties bijeen, nadat een en ander in de zogenaamde Indische Commissie van het NBG was voorgekookt. J.W. Gunning (1862-1923), vanaf 1897 secretaris van het *Nederlandsch Zendelinggenootschap* (NZG) en directeur van het zendelinghuis in Rotterdam, en C.W.Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam (1873-1956), in feite reeds enkele jaren de door meerderen beoogde zendingsconsul,¹⁹ woonden op 11 december 1905 een vergadering van die Indische Commissie (in de notulen ‘Eerste Commissie’ genoemd) bij en waren positief gestemd. De dag erna schreef Gunning aan L.J. van Wijk, algemeen secretaris van het NBG (en naderhand de eerste voorzitter van de NZR),

Het Hoofdbestuur van het Bybelgenootschap kan m.i. niet eischen dat de gedelegeerden der verschillende corporaties, die uitgenoodigd zullen worden, ter vergadering verschynen voorzien van zekere volmacht van hun besturen. Intusschen leert de ervaring met de Nederlandsche Zendingsschool my, dat men zooveel mogelyk moet trachten te voorkomen, dat vereeniging A, B, of C met amendementen op het voorstel voor den dag komt. Geschiedt dit, dan moeten zoodanige amendementen, voor het geval ze aangenomen worden, weer alle corporaties passeeren, en loopt men zeer groot gevaar, dat door de veelheid van voorstellen de zaak zelf in het zand loopt.

Ik zou het daarom zeer toejuichen als het Bybelgen. de zaak van het begin af aan in een bepaalden vorm goot, en dus ook in dit opzicht de leiding in handen nam. Zoo mogelyk moet m.i. het Bybelgen. met zyn plan voor den dag koomen en dit niet laten amendeeren.²⁰

---

19 Zie over Gunning Van Randwijck, *Handelen*, I, 47-62; over van Boetzelaer I.H. Enklaar in *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*, II (Kampen: J.H. Kok, 1983) 73 en voor met name zijn werk als lid van de Tweede Kamer het korte biografische overzicht op www.parlement.com. Van Boetzelaer had Gunning als onbezoldigd secretaris vergezeld tijdens diens eerste grote reis naar Indië in 1899-1900.

20 Archief NZR 44415/484, J.W. Gunning, Rotterdam, aan L.J. van Wijk, 12 december 1905. Een extract uit de notulen van deze eerste Commissie van het NBG dd. 11 december 1905 is aanwezig in een map Notulen NZR 1906-1925, ten kantore van de NZR.

Er moest dus met grote voorzichtigheid worden gehandeld. Hoewel niet iedereen in het NBG geporteerd was voor een initiërende rol van het NBG in deze en behoefte had aan een ‘man, die te Batavia dichtbij de Regeering zit’, ging het hoofdbestuur van het NBG enkele dagen later wel akkoord.²¹ De vervolgens opgestelde concept-uitnodiging aan de zendingsgenootschappen noemt twee redenen waarom het NBG als convocator optrad:

In de eerste plaats omdat het Bijbelgenootschap zich gaarne beschouwt als een Genootschap voor in- en uitwendige zending, dat juist omdat het geene eigen speciale Zending heeft en zijne tradities zijn het dienen van alle zending met gelijke liefde, meende bijzonder in aanmerking te kunnen komen voor het nemen van een initiatief in een zoo bij uitnemendheid *algemeen zendingsbelang*.

En vervolgens, omdat men ook binnen het NBG reeds lang de overtuiging was toegedaan, ‘dat eene vertegenwoordiging onzer belangen, in nauw verband met de zending, voor ons een ernstige behoefte is.’²²

De toekenning van deze centrale rol aan het NBG, trouwens ook een kwart eeuw later bij de oprichting van de NZR, was in de gegeven omstandigheden wijs. In een tijd, waarin de theologische visies en missionaire concepten van verschillende zendingsgenootschappen nog zeer uiteenliepen, zou elk initiatief van een van hen achterdocht hebben gewekt bij andere. Omgekeerd beschikte het NBG over voldoende standing om zo’n rol daadwerkelijk te aanvaarden en het heeft zich in het in dit artikel beschreven tijdvak zeer prudent van die taak gekweten.

Het Zendingsconsulaat werd dus gedragen door een aantal organisaties, die elk afzonderlijk instemden met de instructie van de zendingsconsul en garant stonden voor de kosten van het Zendingsconsulaat. Formeel bleef de zendingsconsul echter verantwoording verschuldigd aan het NBG. De ‘Indische Commissie’ van het NBG of een subcommissie daarvan, later officieel ‘Commissie van Advies inzake het Zendingsconsulaat’ geheten, werd de plaats waar afgevaardigden van deze participanten bijeenkwamen om de lopende zaken van het Zendingsconsulaat te bespreken.

Bij de uitzending van de eerste zendingsconsul, Van Boetzelaer, die vanaf 1906 twaalf jaar zijn ambt zou uitoefenen en daarna tot het eind van zijn

---

21 Zie Notulen HN-NBG op 14 december 1905.

22 Concept-uitnodiging, die in het Hoofdbestuur van het NBG op 14 februari 1906 behandeld werd. Archief NZR 415/484 (stukken betreffende de instelling van het Zendingsconsulaat).

leven nauw bij de zending en bij de oecumene betrokken zou blijven, hadden buiten het NBG negen organisaties zich achter dit werk geschaard. Later kwamen daar nog andere bij en uiteindelijk werd het een zeer heterogeen gezelschap. Belangenbehartiging bij de overheid in Buitenzorg was feitelijk de enige noemer die hen hier bond.²³

De DZV toonde aanvankelijk enige aarzelingen omdat haar zending 'getrouw aan haar verleden haar nooit Staatsbemoeiing heeft doen zoeken', maar dat stond deelname vanaf het begin toch niet in de weg.²⁴ Waarschijnlijk had het positieve oordeel van zendeling P.A. Jansz Jr tijdens de 10^e conferentie van de NIZB in 1900, en ook later, voldoende gewicht in de schaal gelegd. De kerkstructuur van de gereformeerden maakte de wijze van participatie moeilijk. Dat zou later bij deelname aan de NZR opnieuw zo zijn. De zendingsdeputaten, waaronder ds. W. Breukelaar, die tot zijn heengaan in 1940 een uiterst loyale rol zou spelen zowel in de Commissie van Advies inzake het Zendingsconsulaat als later in de NZR, voelden er heel veel voor maar hadden geen mandaat.²⁵ De Generale Synode had meer aarzelingen en ging eerst in 1908 akkoord, zij het dat men het liefst de zendingsconsul onder afzonderlijke voorwaarden rechtstreeks aan zich bond.²⁶

Het Zendingsconsulaat zou tot volle tevredenheid van alle partijen functioneren. In 1912 was er reeds sprake van een tweede consul te benoemen. Dat plan ging toen nog niet door, waarbij financiën als reden

---

23 In eerste instantie sloten zich aan: het NZG; de DZV; het Java-Comité; de NZV; de UZV en het STC, die in de volle zin Nederlandse zendingscorporaties waren. Daarnaast namen deel: de Rijnsche Zendingsvereniging te Barmen; het Centraal Comité Depok; en de Vereniging voor Evangelisatie onder Militairen in Nederlandsch Oost-Indië. Ook de SZ die niet zelf zendingen uitzond doch slechts de Neukirchener Mission ondersteunde en het Nederlandsch Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending werden kort daarop participant. Nog weer later zouden de Vereniging voor Christelijk Hollandsch Onderwijs, de GZB en de Basler Mission gaan meedoen.

24 Zie Jongeling, *Het Zendingsconsulaat*, 37, 43.

25 Zie de brief van Deputaten Ger. Zending 13 sept. 1906 aan L.J. van Wijk in Archief NZR 415/484:

1. dat deputaten van de Generale Synode te Utrecht, toen die hen benoemde, geene bevoegdheid hebben ontvangen, die hun de vrijheid geeft om mede te werken tot de 'aanstelling' van den Heer Dr. C.W. van Boetzelaer van Dubbeldam tot Zendingsconsul;
2. dat zij daarom dan ook geen besluit konden nemen tot 'aansluiting', zooals U dat noemde in uw brief van 9 Juli j.l.;
3. dat zij evenwel hopen, bij voorkomende gelegenheid en desgewenscht, op de hulp van Dr. Van Boetzelaer te mogen rekenen en bereid zijn om de kosten, die alsdan door hen gemaakt mochten worden, geheel te vergoeden.

26 Zie Jongeling, *Het Zendingsconsulaat*, 46 en noot 103 op 302.

(en mogelijk als dekmantel) genoemd werden. Toen echter Van Boetzelaer na twaalf jaren definitief terugkwam naar Nederland, werd naast diens opvolger Ds. D. Crommelin, die voor het NZG in Mojowarno op Oost-Java had gewerkt, ook de nog jonge jurist mr. dr. J.M.J. Schepper aangesteld.

Intussen fungeerde ook het overlegorgaan dat de zaken van het Zendingsconsulaat behartigde, redelijk goed. Oorspronkelijk werden die zaken in *ad hoc* bijeenkomsten, door de Eerste Commissie van het NBG uitgeschreven, geregeld. Maar rond 1915 werd duidelijk dat een permanent orgaan nodig werd. Van Boetzelaer had in zijn jaarverslagen als zendingsconsul reeds een voorzichtige voorzet daartoe gegeven. Uit de notulen van de vergadering van 2 december 1915 blijkt dat de idee van zo'n permanent orgaan de nodige discussie opriep. Waar zouden de grenzen liggen van het mandaat van zo'n orgaan? Een enkeling verwees naar de zevenhoofdige *Ausschuss* die men in Duitsland kende – Director J. Spiecker van de Rheinische Mission was ook ter vergadering aanwezig – maar dat was duidelijk een brug te ver.²⁷ Uiteindelijk kwam men er eensgezind uit. Gunning schreef twee dagen later opgewekt aan Van Boetzelaer, 'Zoo is dan eigenlijk de zendingsraad tot stand gekomen. En wel zonder eenige schokkende gebeurtenis en zonder dat er eenige drukte van gemaakt wordt.'²⁸ Dat was wellicht te voorbarig en Van Boetzelaer is in zijn jaarverslag dan ook iets voorzichtiger:

Al mag deze organisatie den naam "Zendingsraad" nog niet dragen, zoo gelykt zy er al aardig op, en zal haar incidenteel karakter, naar ik hoop, allengs wel in een meer permanent overgaan. Ik kan niet nalaten hier myne byzondere vreugde en dankbaarheid uit te spreken, dat hetgeen ik in een vorig verslag ter loops opmerkte, zulke verblydende resultaten heeft gehad. Het is voor het Consulaat een belangryke stap in de goede richting, dat er nu een adres is, waaraan het zich met algemeene zendingsbelangen wenden kan.²⁹

Zo ontstond in 1916 de Commissie van Advies voor het Zendingsconsulaat, nog altijd overigens onder auspiciën van het NBG. Wel zou er meerdere malen sprake zijn van enige spanning tussen de zendingsconsul, die noodgedwongen af en toe zelfstandig maatregelen en

---

27 Notulen vergadering 2 december 1915, Map notulen NZR 1906-1925.

28 Gunning aan Van Boetzelaer, bij Van Randwijck, *Handelen*, 131 en noot 10 op 137. Zie ook Jongeling, *Het Zendingsconsulaat*, 127-129.

29 Negende Jaarverslag zendingsconsul, 1915. Archief NZR 415/499.

beslissingen moest nemen, en de commissieleden die telkens terug moesten naar hun eigen besturen om goedkeuring te kunnen hechten aan het werk van de zendingsconsul. Voor iedereen was duidelijk, dat dit niet de meest efficiënte en uiteindelijk gewenste situatie was. Niettemin was gedurende vele jaren een beter model onmogelijk.³⁰

Invloeden Wereldzendingsconferentie Edinburgh

Naast tendensen in eigen land in de richting van een zendingsraad, ging intussen ook de internationalisering een rol spelen. In 1910, op het snijvlak van de negentiende en twintigste eeuw, werd na een lange voorbereiding de Wereldzendingsconferentie van Edinburgh gehouden. De dreiging van een grote oorlog was al aanwezig in Europa en de oorlogen van Japan tegen China en Rusland hadden onmiskenbaar indruk gemaakt. Niettemin ging de conferentie zelf nog onbekommerd uit van de gedachte, dat het westerse christendom een grootse taak te vervullen had in andere delen van de wereld. Het belang van Edinburgh moet daarom niet zozeer worden gezien in zijn missionaire boodschap, maar eerder in het feit dat voor het eerst een bestendig internationaal netwerk ontstond. Edinburgh besloot tot een *continuation committee*, waarin grote persoonlijkheden als J.H. Oldham (secretaris) en John Mott (voorzitter) de komende decennia inspirerende ideeën naar voren zouden brengen. De conferentie in Edinburgh werd door niet minder dan zeventien Nederlandse deelnemers bijgewoond,³¹ waaronder H.M. van Nes, L.J. van Wijk, A.M. Brouwer, Joh. Rauws en Jkvr. H.B. de la Bassecour Caan, die ook in de volgende decennia een belangrijke rol in de Nederlandse zendingswereld zouden spelen. Gunning was wegens andere verplichtingen afwezig, maar werd wel benoemd in het *continuation committee*.³²

Begin 1911 bezocht J.H. Oldham het HB van het NBG; ook afgevaardigden van de zendingsorganisaties alsmede de Nederlandse deelnemers aan de conferentie van Edinburgh waren uitgenodigd. Alom

---

30 Eind 1917 bracht Joh. Rauws de stichting van een formeel representatief lichaam (meer dan een adviesorgaan dus) opnieuw ter sprake. Het werd door de gereformeerde zendingsdeputaat Breukelaar onuitvoerbaar geacht. Zie Van Randwijck, *Handelen*, 131-132.

31 Zie de open brief, welke de Nederlandse deelnemers aan de conferentie aan alle protestantse kerken in ons land stuurden, met exemplaren van de Boodschap van Edinburgh, Map Notulen NZR 1906-1926. Van Randwijck, *Handelen*, I, 136 noemt vijftien namen.

32 Van Randwijck, *Handelen*, 58.

was er behoefte aan een centraal adres om de contacten met het *continuation committee* te onderhouden en daarnaast die met de zending in Indië als geheel. Dit leidde zelfs tot een vergadering op 8 maart 1911, met de bedoeling te komen tot de oprichting van een ‘Nederlandsche Zendingraad voor wereldbetrekkingen’. Een ontwerp werd nog op 2 juli 1912 besproken, maar verdween ondanks adhesie van velen in de prullebak; van Randwijck wijt dat aan bezwaren van een (gereformeerde) minderheid.³³

Niettemin zou het bestaan van het *continuation committee* en later dat van de *International Missionary Council* (IMC) van groot belang blijken bij het uiteindelijk ontstaan van de NZR in 1929. Toen de IMC in 1921 in Lake Mohonk nabij New York werd opgericht, bleek ons land eigenlijk al achter te liggen. In verschillende landen bestond reeds een nationale zendingraad; in Azië ontstonden bovendien in de jaren na 1921 ook nationale raden van kerken.³⁴ Weliswaar werd de Commissie van Advies voor het Zendingconsulaat direct als lid aanvaard, maar deze had duidelijk een veel beperkter mandaat dan vele van de zendingraden in andere landen. Hoewel het bestuur van de IMC niet erg frequent bijeenkwam, werd de IMC ook voor ons land een belangrijk referentiekader. Wind noemt vier indringende vragen, die de conferentie in Lake Mohonk stuurde aan de zendingsgenootschappen, alle te maken hebbend met veranderende verhoudingen tussen de westerse zendingsgenootschappen en het groeiend leiderschap van jonge kerken in Azië en Afrika.³⁵ Via Gunning, tot zijn heengaan in november 1923 bestuurslid van de IMC, en daarna via zijn opvolger Joh. Rauws,³⁶ bleef men in ons land op de

---

33 *Ibidem*, 129-130 en noot 5 op 136.

34 Zie voor details E. van Boetzelaer van Dubbeldam-van der Hoop van Slochteren, ‘De Internationale Zendingraad’, overdruk uit *Haagsch Maandblad*, januari 1929, 1-5; en idem, *De Internationale Zending-Raad, zijn doel en zijn taak.*, Zeist: ZSR, 1932; voorts C.W.Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, ‘De internationale Zendingraad, Ontwikkeling van 25 jaren’, in *De Heerbaan. Algemeen Zendingstijdschrift* 1, nrs 8, 10 en 11 (1948) 240-243, 303-308, 330-339; en A. Wind, *Zending en oecumene in de twintigste eeuw*, I, (Kampen: Kok, 1984) 50vv.

35 Wind, *Zending*, I, 52. De eerste vraag luidde: ‘Is de tijd niet gekomen, dat zendelingen dienen te arbeiden in dienst van en onder het gezag van “nationale” leiders van jonge kerken met dezelfde kerkelijke status als hun inheemse collega’s?’

36 Joh. Rauws die vanaf 1908 het secretariaat van het NZG voerde (als opvolger van Gunning) en vanaf 1913 officieel zendingsdirector heette (naast Gunning), zou meer en meer een centrale positie gaan innemen, onder andere als bestuurssecretaris van de Zendingsschool, het Comité ANZC, het Centraal Comité Depok en de NZR. Tot zijn pensionering in 1940 was hij binnen het NZG, later binnen de SZC, een belangrijk man.

hoogte. Na de Wereldzendingconferentie van Jeruzalem in 1928 zou W.E. baronesse van Boetzelaer van Dubbeldam - van der Hoop van Slochteren vice-presidente van de IMC worden. Toen de NZR eenmaal was opgericht, bood dit nog andere mogelijkheden van persoonlijk contact. Haar man zou immers als vice-voorzitter en later als voorzitter van de NZR fungeren.

De oprichting van de Nederlandsche Zendingsraad

Uit het bovenstaande blijkt, dat men langzamerhand de noodzaak voor een Nederlandse (af en toe: nationale genoemd) zendingsraad had ingezien. Alle hierboven genoemde organisaties en commissies hadden een beperkte opdracht en werkten ten dele langs elkaar heen. De conferentie in Jeruzalem werkte katalyserend en reeds op 28 november 1928 werd in de Commissie van Advies inzake het Zendingsconsulaat over de zaak gesproken en gereflecteerd over een mogelijke grondslag. Op 21 februari 1929 lagen concept-statuten voor een toekomstige NZR gereed. In die vergadering werden posities ingenomen die de soms frustrerende discussies in de komende jaren zouden bepalen. De gereformeerde ds. D. Pol vroeg zich af of zo'n NZR wel urgent was? 'Is het niet beter te houden wat wij nu hebben?' Ook zo'n NZR zou immers geen bindende besluiten kunnen nemen en slechts een *modus vivendi* betekenen. Van Boetzelaer, reeds in zijn tijd als ZC een pleitbezorger, reageerde duidelijk: 'het opent perspectieven en mogelijkheden van verdere ontwikkeling, welke de Commissie van Advies niet kan geven. Het nieuwe kan uitgroeien.'³⁷

Wel of niet een grondslag

Een punt van discussie dat de gemoederen nog enkele jaren zou bezighouden, was de vraag of de NZR een grondslag zou moeten krijgen. In het voorliggende concept bevatte Artikel 3 een grondslag:

De Nederlandsche Zendingsraad staat op den grondslag van de Heilige Schrift, die hij erkent als het Woord van God, en mitsdien als regel van geloof en leven, terwijl hij instemt met de Apostolische Geloofsbelijdenis.³⁸

---

37 Concept-Notulen vergadering Commissie van Advies op 21 februari 1929. Archief NZR 415/485.

38 De definitieve statuten zouden dit artikel ongewijzigd overnemen.

De doopsgezinde ds. J.W. van Stuyvenberg maakte namens zijn corporatie bezwaar tegen deze dogmatische omschrijving. Ook het NBG had geen grondslag. Van Wijk, voorzitter van de Commissie van Advies, erkende dat een meerderheid van de corporaties een grondslag onnodig vond. Maar 'de mogelijkheid, dat de Synode der Gereformeerde Kerken zal toetreden wordt geringer, als deze grondslag niet wordt aangenomen.' Gevaar voor onwaarachtigheid bestond inderdaad. 'De meerderheid is echter aan de minderheid tegemoet gekomen.' De andere gereformeerde deputaat, ds. Breukelaar, hield sterk vast aan een heldere grondslag, om duidelijk te maken 'a/ dat wij het historische Christendom hebben; b/ dat wij geen Roomsche Zending zijn.' Vandaar de nadruk op de algemene geloofsbelijdenis en op de Heilige Schrift. 'De grondslag is dus te beschouwen als accoord van samenwerking.'³⁹ De gereformeerden werden in hun standpunt gesecondeerd door de lutherse ds. C.F. Westermann, de christelijk gereformeerde ds. H. Janssen en de zendingsdirector van de GZB, ds. W. Bieshaar. Uiteindelijk ging de vergadering akkoord. De concept-notulen reppen niet van wat later een struikelblok zou worden: een eventuele grondslag van de IMC.

De eigenlijke oprichting

Men ging nu voortvarend te werk. De Commissie van Advies schreef een brief aan het HB van het NBG, dat het daarin vervatte advies overnam en bij monde van voorzitter, Jhr. H.L. Quarles van Ufford en secretaris L.J. van Wijk reeds in maart 1929 een aantal corporaties uitnodigde voor een vergadering op 10 oktober 1929. De reden om hen bijeen te roepen en de keuze van de uitgenodigden worden in de bovengenoemde brief van de Commissie van Advies aan het NBG aldus verantwoord:

Reeds geruimen tijd wordt in de Nederlandsche Zendingsskiringen de behoefte gevoeld aan een betere organisatie der Protestantsche Zending, dit inzonderheid met het oog op het deelnemen aan de internationale organisaties. Wel heeft de Commissie van Advies geruimen tijd getracht in die behoefte te voorzien, maar zij kon dit slecht op onvolkomen wijze doen. Thans hebben de besprekingen geleid tot het ontwerpen eener nieuwe organisatie... Wanneer men nu komt tot de organisatie van den Nederlandschen Zendingssraad dan wordt voor de toelating tot het lidmaatschap uitgegaan niet van het deelnemen aan het Zendingssconsulaat, maar van het praktisch werken in de zending en de uitzending van zendelingen. De buitenlandsche Zendingsscorporaties, die in Ned. Indië arbeiden, worden

---

39 Concept-Notulen vergadering Commissie van Advies, 21 februari 1929. Archief NZR 415/485.

daarin niet opgenomen, aangezien zij reeds meewerken in den Zendingsraad van haar eigen land. Wel worden daarentegen opgenomen Zendingcorporaties die als Nederlandsche beschouwd kunnen worden en die zich door de uitzending van zendingen aan de Zending wijden.⁴⁰

Uitgenodigd werden NZG, DZV, Java-Comité, Zending der Gereformeerde Kerken, NZV, UZV, Nederlandsch Luthersch Genootschap voor In- en uitwendige Zending, STC, GZB, Zending der Christelijk Gereformeerde Kerk (CGK), Zending Genootschap der EBG en de Egypte Zending. Op twee na waren al deze corporaties aanwezig op 10 oktober.⁴¹ Niet uitgenodigd waren dus onder andere de SZ, de Rheinische Mission en de Basler Mission. Bovendien waren als gast uitgenodigd de heren E. René van Ouwenaller, oud-voorzitter van het NBG die na de conferentie van Edinburgh (1910) reeds krachtig voor de oprichting van een zendingsraad had gepleit, en ds. W.F. Breyer, secretaris van het Centraal Comité voor Zendingswerk van de Indische Kerk. Alle vertegenwoordigde corporaties verklaarden zich bereid toe te treden. Ook werden zonder vele discussie de conceptstatuten aanvaard met enkele kleine wijzigingen. Opnieuw stond de IMC niet ter discussie. Wel was er een uitgebreide en nogal formele discussie over de vraag of het Centraal Comité voor Zendingswerk van de Indische Kerk tot de NZR kon toetreden. Hoe verhiel zich dit Centraal Comité tot de Indische Kerk zelf? Was de Indische Kerk wel een zendingslichaam? En zou niet binnenkort ook in Indië zelf een zendingsraad worden opgericht, zodat de Indische Kerk dan lid van twee zendingsraden zou worden? Onderhuids speelde in deze discussie uiteraard de competentiestrijd tussen Indische Kerk en verschillende zendingscorporaties mee.⁴² Uiteindelijk werd in de constituerende vergadering op 28 november 1929 besloten om een vertegenwoordiger van het Centraal Comité voor het Zendingswerk der Indische Kerk op te nemen als gast met adviserende stem.⁴³ Van dat

---

40 De waarschijnlijk door Rauws opgestelde brief van de Commissie van Advies aan het HB van het NBG is gedateerd Oegstgeest, 7 maart 1929. Deze brief ging als bijlage mee met de brief die het NBG in maart van dat jaar aan de uitgenodigde organisaties verzond. Archief NZR 415/1. Ook de conceptstatuten werden meegezonden.

41 Alleen de Zending van de CGK en de Egypte-Zending waren niet aanwezig. Ze traden wel toe, zij het dat de CGZ spoedig weer terugtrad; zie hierna.

42 Zie daarvoor Jongeling, *Het Zendingconsulaat*, 72-79 en Van Randwijck, *Handelen*, 190-197.

43 Notulen vergadering NZR 29 november 1929.

besluit zou later een precedentwerking uitgaan, toen de positie van de gereformeerde deputaten ter sprake kwam.

Intussen werd in de vergadering van 29 november Van Wijk tot voorzitter gekozen, Van Boetzelaer werd vice-voorzitter, Rauws secretaris en de penningmeester van het NBG, A. Wellensiek, beheerde ook de kas van de nieuwe NZR. Zolang de NZR geen functionarissen in dienst had (dat zou eerst in 1946 het geval zijn), was dat laatste geen zware taak. Volgens Artikel 7 van de statuten mocht elke corporatie minimaal één lid benoemen; grotere corporaties hadden het recht voor elk twintigtal zendelingen of gedeelte daarvan boven de eerste twintig nog een lid aan te wijzen. De contributie werd voor elk lid in de Raad vastgesteld op fl. 100,00 per jaar, zodat de begroting tot 1940 nooit de fl. 1600,00 te boven ging!⁴⁴ Hare Majesteit de Koningin, de Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië, de Minister van Koloniën en andere hoogwaardigheidsbekleders werden in kennis gesteld van de oprichting van de NZR en reageerden allen ook belangstellend.

Reeds in de vergadering van 10 oktober had Rauws gewezen op een aantal terreinen waarvoor de NZR commissies zou moeten benoemen (hetgeen overigens niet meteen geschieden zou): een commissie uit de NZR zou het werk van de Commissie van Advies voor het Zendingsconsulaat moeten overnemen; de pas opgerichte Vrouwen Zending Bond zou wel met het verzoek komen om speciale aandacht te wijden aan het werk voor vrouwen door vrouwen; de financiële relatie van de Zendingstudieraad tot de corporaties zou wellicht via de NZR moeten geschieden en tenslotte was het de vraag, welke band de Algemeene Zending Conferentie zou hebben met de NZR.

Bezwaren van de gereformeerde broeders

De gereformeerde zendingdeputaten Pol en Breukelaar hadden *à titre personnel* in de Commissie van Advies geparticipeerd. Maar voor de NZR was een volledig mandaat van de Generale Synode nodig en die kwam eerst in 1930 te Arnhem samen.⁴⁵ Voorlopig namen beiden dus alleen op

---

44 Notulen vergadering NZR 20 november 1930. In de laatste jaren voor 1940 ging de contributie zelfs nog omlaag.

45 Zie voor deze episode en voor de relatie tussen gereformeerden en anderen op zendingengebied in het algemeen, Th. Van den End, 'De Gereformeerde Zending en de anderen', in *Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken* 3/2, (1996) 71-101, speciaal 78-80.

persoonlijke titel deel aan de vergaderingen. Al snel namen echter om feitelijk onbegrijpelijke redenen de irritaties tussen de gereformeerde ‘gasten’ en de meerderheid van de leden van de NZR toe. De correspondentie tussen NZR en zendingsdeputaten van de GKN uit deze jaren werd zelfs verreweg het dikste dossier dat over deze periode in de archieven aanwezig is. Nog voordat de Generale Synode bijeen was geweest, bleken Pol en Breukelaar in hun wijk geschoten omdat voor een van hen geen plaats was gereserveerd in het nieuwe moderamen. Ze meldden zich demonstratief telegrafisch af voor de vergadering van 27 februari 1930: ‘Wegens houding Uwerzyds schynt my bywoning der vergadering onzerzyds minder gewenscht’.⁴⁶ Rauws schreef meteen de volgende dag terug om opheldering te vragen. Breukelaar antwoordde in een vertrouwelijk schrijven, dat hij en Pol hadden verwacht, dat hun positie en invloed hangende een definitief besluit van de Generale Synode, gewoon dezelfde zou zijn als vroeger in de Commissie van Advies. Voor hen was het teleurstellend te ervaren, dat zulks blijkbaar niet zo was.⁴⁷

De Generale Synode van Arnhem stemde in met deelname aan de NZR, maar uitsluitend als deze geen lid zou zijn van de IMC, ‘die zonder nadere keur alle zendingscorporaties wil vereenigen en onjuiste opvattingen heeft inzake de taak der Zending op sociaal en politiek gebied’.⁴⁸ Dit was een nieuw ingebracht bezwaar en het verlamde de relaties gedurende minstens twee jaar. Overigens was er ook binnen gereformeerde kring zelf onenigheid over de juiste koers in dezen: sommigen, zoals W.F. Grosheide, waren van mening dat de NZR heel goed zou kunnen functioneren zonder enige grondslag:

Alleen bespreken [van] dingen, die formeel al de Zendingen betreffen, als verdeling van terrein, verhouding tot de Regeering, elkander op de hoogte brengen. Kortom, al die dingen, waarbij men elkander niet missen kan. En van den afgevaardigde naar den internationalen Zendingsraad had moeten worden gevraagd, dat hij ook daar zou aandringen op absolute handhaving van het gereformeerde standpunt. Aandringen op terugnemen van den bovengenoemden grondslag en op het nalaten van alle materieel werk. Dan komt men niet in moeite met de modernen. Want het is tenslotte een fictie, dat

---

46 Notulen vergadering NZR 27 februari 1930.

47 Brief van Rauws, Oegstgeest aan Breukelaar, 28 februari 1930; vertrouwelijk antwoord van Breukelaar, Santpoort, 7 maart 1930, Archief NZR 530/36.

48 Het volledige besluit van de Generale Synode is in de Acta te vinden. Het is ook meegezonden als Bijlage B bij de agenda van de NZR vergadering op 20 november 1930, Archief NZR 415/1.

men met de modernistische zending niets te maken heeft. Als straks, wat God verhoede, in een deel van den Oostindischen Archipel een moderne Zending werken gaat, kunnen wij, Gereformeerden, hoeveel bezwaar we er ook tegen hebben, dat niet beletten, niet op hetzelfde terrein gaan arbeiden.

Integendeel, je komt onvermijdelijk met elkaar in aanraking en hebt tegenover de regering dezelfde belangen. Dus was Grosheide's pleidooi: wel samenwerken binnen de IMC, mits deze zich beperkt tot zijn formele opdracht.⁴⁹

De samenwerking binnen de IMC was gebaseerd op drie grondbeginselen.⁵⁰ Allereerst stelt de preambule van de Constitutie, 'The only bodies, entitled to determine missionary policy are the missionary societies and boards, or the churches which they represent, and the churches in the mission field.' De IMC wilde dus niet zelf beleid bepalen en had ook geen uitvoerende functies. Daarnaast was vastgelegd, dat de IMC geen besluiten zou nemen over 'Any matter involving an ecclesiastical or doctrinal question, on which the members of the Council or bodies constituting the Council may differ among themselves.' En tenslotte erkenden de leden volledig de volle afhankelijkheid van Gods gave, de geest van broederschap, wederzijds begrip, en de wil samen te werken. Rauws wees daarnaast in een brief aan Breukelaar op andere begrippen uit de grondslag van de IMC : 'Loyalty to Jesus Christ' en de belijdenissen van Petrus en Thomas uit het NT. Wat konden gereformeerden nog meer wensen!⁵¹

Niettemin bleken de verwijzingen naar deze beginselen voor de gereformeerden niet genoeg; hun angst voor 'modernisme' binnen de IMC was levensgroot. Bovendien hadden ze grote zorgen over het pas opgerichte 'Bureau of Social and Economic research and Information', dat in Geneve gevestigd werd onder leiding van J. Merle Davis: dat was een uiting van 'social gospel'.⁵² Blijkbaar hebben in de oordeelsvorming

---

49 W.F. G[rosheide], 'De Zendingsraad II', in *De Heraut*, (1932) (?). Krantenknipsel in Archief NZR 530/36. Zie ook de intern-gereformeerde discussie hierover in *Het Zendingsblad der Gereformeerde Kerken in Nederland*, onder andere 1932, 239-244.

50 Wind, *Zending*, I, 50v.

51 Rauws in brief van 23 april 1931. Archief NZR 530/1.

52 Merle Davis, zijn collega Ottow Iserland en Baronesse Van Boetzelaer waren de gasten van de NZR in een buitengewone vergadering op 14 november 1930. De notulen vermelden over de arbeid van hun bureau onder andere het volgende: 'Het doel is niet om abstracte principieele oplossingen van de sociale vragen te verkrygen, het doel is meer bescheiden om nl. te helpen in bepaalde vragen waar de Zending mee in aanraking komt en die de Zending in haar

van de zendingsdeputaten de gereserveerde opvattingen van de zendingsarbeiders op Midden-Java en met name die van dr. H.A. van Andel, zendingspredikant te Solo, een rol gespeeld. Van Andel had in zijn verslag van de zendingsconferentie in Jeruzalem weliswaar zijn vreugde uitgesproken over de daar opgedane ervaringen, maar ook kritische kanttekeningen geplaatst bij het dreigende modernisme en bij de wijze waarop de conferentie zich had uitgesproken over maatschappelijke vraagstukken. Het lag z.i. niet op de weg der zending om de beginselen aangaande het maatschappelijk en staatkundig leven die in het Woord besloten lagen, ook toe te passen op praktische vraagstukken zoals dwangarbeid, herendienst en poenale sanctie. 'Een vergadering van de Zending is noch bevoegd, noch in den regel bekwaam om dit te doen'. Geen wonder dat hij zich in Jeruzalem het beste thuis voelde bij Amerikaanse fundamentalisten ('Die Fundamentalisten komen in Holland het naast aan de Gereformeerden ...') en Darbisten.⁵³ Feitelijk nog negatiever was het advies dat Van Andel over de IMC uitbracht op de Synode van Arnhem.⁵⁴ De vergadering van zendingsarbeiders op Midden-Java (Zuidelijk gedeelte) had al iets eerder, naar aanleiding van de voorgenomen oprichting van een Zendingsraad voor Nederlandsch Indië, aansluiting bij de IMC scherp afgekeurd.⁵⁵ Daarmee werd natuurlijk wel de toon gezet voor een heftige discussie tussen voor- en tegenstanders van aansluiting van de NZR bij de IMC.

Die discussie werd niet alleen uitgevochten via interne briefwisseling en ontmoetingen, doch ook in *De Macedoniër*, de *Heraut* en zelfs de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Aan de kant van de NZR leken met name Rauws, Brouwer en Crommelin de deur het liefste dicht te doen. Brouwer, in de vergadering van 20 november 1930: 'Hetgeen ter Synode gezegd is over den Internationalen Zendingsraad, is geheel onjuist. Het blijkt echter, dat

---

ontwikkeling belemmeren. De Christengemeenten op het Zendingsveld komen onder den invloed van oeconomische kwesties en moeten temidden daarvan haar kracht bewaren. Als voorbeeld wist hy op Rodezië, waar nu het werk in verschillende kopermynen begonnen is. In groote getalen komen de zwarte arbeiders daarheen, heele dorpen worden beroofd van haar mannelyke bevolking.' Archief NZR 415/1.

53 H.A. van Andel, 'De Conferentie op den Olijfborg', *De Macedoniër*, XXXIII (1929) 65-75. Citaten op 72 en 71. Zie ook Rineke van der Woerd, *Werken zolang het dag is. Jacqueline Cornélie van Andel-Rutgers (1874-1951) gereformeerd zendelinge in Midden-Java* (diss. VU), (Kampen: Kok, 2004) 70, 260-262.

54 'Aansluiting bij den Internationalen Zendingsraad?' in *De Macedoniër*, XXXIV (1930) 289-296.

55 *Ibidem*, 193-198.

de argumenten niet meer zijn dan pionnen. Hier staan andere dingen achter.' Brouwer maakte niet duidelijk, om welke 'andere dingen' het zou gaan. Als het al geen geruchten betreft die in de hitte van het debat ook nog eens uitvergroet werden, kan men alleen denken aan grote invloed van de zendelingen op Midden-Java, een fundamentele aarzeling om zich te committeren aan interdenominatieve organen, of inderdaad een diep theologisch wantrouwen. Men ging daar ter vergadering echter niet op in, laat staan dat de aanwezigen er begrip voor toonden. Crommelin stelde in dezelfde vergadering: 'Zachte medicynmeesters maken stinkende wonden.' Anderen wilden wel liever 'twee mylen' gaan en de aimabele Van Boetzelaer, over wie Enklaar later zou schrijven, dat hij 'weloverwogen oordeelde en bedachtzaam handelde',⁵⁶ nam, evenals voorzitter Van Wijk, een middenpositie in:

zoolang de Gereformeerde Kerken niet alle toenadering afsnyden, moet men de eene vinger, die toegestoken wordt, aangrypen. Anders wordt het werk van zoovele jaren omvergeworpen. Dan ware de oude Commissie van Advies nog beter geweest, waar wy hun medewerking zeer waardeerden.⁵⁷

Een vergadering van de NZR op 28 mei 1931, waar Van Andel, Pol, Breukelaar en J. Kruger ook aanwezig waren als gast, leverde geen enkele toenadering op.⁵⁸ Een voorstel, in een latere vergadering gedaan, om de deputaten tot de volgende Generale Synode van de GKN dezelfde status te verlenen als de Indische Kerk had, werd door de andere kant weer op een goudschaaltje gewogen: wat betekende in de praktijk 'auditor' en waarom gold die toezegging slechts 'tot de volgende Generale Synode'?'⁵⁹ Uiteindelijk werd het schip in 1933 verrassend gemakkelijk vlot getrokken. Bemiddeling van Van Boetzelaer,⁶⁰ gevolgd door een gesprek

---

56 I.H. Enklaar in het betreffende Lemma in *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, II (Kampen: J.H. Kok, 1983) 73.

57 Notulen vergadering NZR 20 november 1930. Zie ook Baron van Boetzelaer van Dubbeldam, 'Missionary Co-operation in the Netherlands', in *International Review of Missions*, XXII/85 (1933) 233-239. Daar schrijft Van Boetzelaer zeer behoedzaam over de problemen: 'Alas! There still remain some difficulties in the way of getting all parties concerned to join it. We sincerely hope that these will be shortly overcome'. Citaat op p. 237.

58 Notulen vergadering NZR 28 mei 1930.

59 Notulen van de NZR vergaderingen op 5 maart en 19 november 1931; 17 februari en 17 november 1932.

60 Op 8 juni 1933 stuurde Van Boetzelaer (de Bilt) een brief aan L.J. van Wijk en J. Rauws. Hij had een onderhoud gehad met Breukelaar. In zijn brief stelde hij een informele bijeenkomst voor tussen enkele invloedrijke personen uit gereformeerde kring en een delegatie van de NZR. Die

van het moderamen van de NZR met de betrokken zendingsdeputaten, leverde als resultaat een voorstel op om de gereformeerden als ‘buitengewone leden’ te aanvaarden. Daartoe was een statutenwijziging nodig. In het kader van genoemde besprekingen werd tevens voorgesteld om ook zending onder de joden als doel op te nemen in de statuten. Dat was in dit omineuze jaar 1933 voor geen der corporaties een issue, mede omdat ook de IMC een *Committee on Christian Approach to the Jews* kende – het begrip ‘mission’ ontbreekt overigens niet toevallig in die naam, want binnen de IMC realiseerde men zich goed dat dit begrip in joodse kringen en ook bij joodse christenen op verzet stuitte.

Na voorafgaande schriftelijke consultatie van de leden van de NZR werd een en ander zonder veel discussie aanvaard. Een theologisch gesprek over de te gebruiken terminologie vond zelfs in het geheel niet plaats! In het algemeen was men tevreden met dit compromis dat ‘een modus vivendi et agendi met onze Gf. broeders’ betekent, aldus de lutherse afgevaardigde Westermann. En, ‘Voor buitengewone mensen moeten buitengewone maatregelen worden genomen’, aldus een andere vertegenwoordiger.⁶¹

Deze oplossing bood ook de gelegenheid om de Indische Kerk een buitengewoon lidmaatschap aan te bieden. En tevens kon de alom gewaardeerde ds. H. Janssen van de Christelijke Gereformeerde Kerken, die om soortgelijke redenen als de synodaal gereformeerden de band met de NZR hadden doorgesneden, zijn zetel weer innemen.⁶²

Hoezeer de meerderheid in de NZR (met name die corporaties die banden hadden met de Hervormde Kerk) ook de schuld van het conflict bij de

---

bijeenkomst zou op 7 juli plaatsvinden; tevoren had Van Wijk al op een rustige wijze de kwestie per brief uiteengezet aan de Generale Synode van Middelburg.

61 In schriftelijke reacties dd 13 juli 1933 op een schrijven van secretaris Rauws aan de leden van de NZR van 10 juli 1933. Archief NZR 530/36. Zie voorts de notulen van de NZR van 5 oktober 1933 (buitengewone vergadering) en 24 november 1933.

62 De CGK hadden zich op de synode van 21-24 juli 1931 uit de NZR teruggetrokken. Ook daar was de IMC het breekpunt. Tussen Rauws en Jongeleen ontstonden irritaties. Zie een artikel van J. Jongeleen (Groningen) in *Uw Koninkrijk Kome. Maandschrift uitgegeven door de zendingsdeputaten der Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland*, 25/6, april 1931 en ook 27/2 dec. 1932. De NZR antwoordde op 22 dec. 1931 dat men dit bericht met leedwezen vernam en dat men hoopte dat het besluit slechts van tijdelijke aard zou zijn. Ds. H. Janssen werd uitgenodigd om als auditor deel te nemen aan de NZR. Maar daar voelde Jongeleen niets voor: we zijn ofwel volledig lid of niets. Op 19 oktober 1933 schreef Rauws aan ds. H. Janssen, dat hij ervan uitging, dat zendingsdeputaten van de CGK binnenkort zouden adviseren buitengewoon lid te worden.

gereformeerde partners legde, men heeft over het hoofd gezien, dat het wel degelijk om een zeer principieel punt ging waaraan men bij de oprichting van de NZR blijkbaar te snel voorbij gegaan was. Bovendien heeft men onderschat dat een jonge kerk als de GKN, ook nog eens ontstaan uit onvrede met de heersende volkskerk, zich nog midden in een fase bevond van zoeken naar een eigen identiteit, desnoods antithetisch geformuleerd. Tenslotte voelde de gereformeerde zending zich, zeker op Java, sterk, en niet geheel ten onrechte.

Andere (aspirant-) leden

Buiten de discussies over de positie van de Gereformeerde Kerken, de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Indische Kerk zijn nog verschillende andere kerken en zendingsorganisaties in beeld geweest voor een lidmaatschap van de NZR.

Geen enkel probleem was er, toen in 1931 de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband (GKHV) zich aanmeldde als lid. Deze kerk betaalde toen mee aan de arbeid van Samuel van Hoogstraten in Surabaya, en later aan het werk van H.A.C. Hildering. De zending van de GKHV werd eerst vertegenwoordigd door ir. B.H. van Blankenberg, en vanaf 1935 door ds. J.J. Buskes.⁶³ Tot zijn gevangenneming door de Duitsers, zomer 1941, zou hij lid zijn; uit de notulen blijkt nauwelijks iets van zijn betrokkenheid in discussies tijdens raadsvergaderingen.⁶⁴

In 1931 kreeg, zoals hierboven reeds genoemd, de IMC een eigen secretaris voor *Christian Approach to the Jews*. Dat riep meteen de vraag op in organisaties die zich in ons land daarmee bezig hielden, zoals de Vereniging voor Israël, of men nu ook tot de NZR kon toetreden. In de discussie daarover werd gevraagd: ‘of men de Joden op één lyn kan stellen met heidenen en Mohammedanen.’ Bovendien, ‘Het woord ‘Zending onder Israël’ werkt nog wel eens afschrikwekkend in den kring der Joden.’⁶⁵ Opmerkelijk was, dat de gereformeerde ds. Jac. van Nes, in Den Haag belast met evangeliearbeid onder joden, lid bleek te zijn van het bovengenoemde *Committee on Christian Approach to the Jews*, terwijl de

---

63 Zie over Buskes' benoeming: Notulen NZR 21 november 1935.

64 De biografie van E.D.J. de Jongh, *Buskes – dominee van het volk. Biografie*. Kampen: Kok, 1998, maakt geen melding van Buskes' participatie in de NZR. De NZR was waarschijnlijk ook niet het milieu waarin hij zich het beste thuis voelde.

65 Notulen NZR 19 november 1931 (zie ook 5 maart 1931).

gereformeerden nu juist zo fulmineerden tegen de IMC!⁶⁶ Toen de statuten van de NZR in 1933 gewijzigd waren en ook zending onder de joden daarin was opgenomen, bleek opnieuw dat de Vereniging voor Israël te Amsterdam wel zou willen toetreden.⁶⁷ In de NZR nam men een afwachtende houding aan. In juli 1935 vond wel onder voorzitterschap van baronesse Van Boetzelaer een vergadering plaats van lichamen die zich met zending onder joden bezighielden. Dr. C. Hoffmann, secretaris van de betreffende afdeling binnen de IMC, gaf daar een overzicht van ‘het Joden-vraagstuk’.⁶⁸ Tot toetreding van een van de drie toen actieve organisaties op dit terrein – naast de Vereniging voor Israël ook nog ‘Elim’ te Amsterdam en de Zending der Gereformeerde Kerken onder de Joden te Amsterdam en Den Haag – is het niet gekomen en in de notulen van de NZR is geen verdere discussie over dit punt te vinden.

De zending van de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten die op Samosir samenwerkte met de Rheinische Mission en daar ook eigen zendelingen had, bleef binnen de NZR nog buiten beeld. Want was het nu wel of niet een corporatie die zelfstandig mensen uitzond? De zaak bleef onbeslist en de NZR zette niet zelf stappen in de richting van de Vrije Evangelische Gemeenten en andere groepen die zich in een soortgelijke situatie bevonden.⁶⁹ Wel was ds. P.B. Müller namens de Samosirzending in 1943 als gast ter vergadering aanwezig.⁷⁰

Kontakten met de secretaris van de Unie van Baptistengemeenten ontstonden in 1935. De zending van de Unie was werkzaam in de Belgische Kongo, samen met de Engelse *Baptist Missionary Society*, maar men wilde en kon meer doen:

Gezien de geldelyke nooden der zendingsverenigingen in ons vaderland komt het ons voor, dat het onze broederplicht is een helpende hand te bieden. Mijn vraag is, of het voor ons mogelijk zou zijn in Indië een arbeidsveld over te nemen van een der zendingscorporatie’s?⁷¹

---

66 Notulen NZR 17 februari 1932.

67 Zie Notulen NZR op 24 november 1933.

68 Notulen NZR 21 november 1935.

69 Notulen NZR 16 maart 1933 en 22 maart 1934.

70 Notulen NZR 16 december 1943.

71 Brief van ds. J.W. Weenink aan secretariaat NZR op 20 mei 1935. Archief NZR 530/33. Zie voorts Notulen NZR op 21 november 1935.

Zelfs had zich al een geschikte jongeman gemeld die naar de zendingskweekschool kon en wilde gaan en men beschikte ook over geld voor diens opleiding. Rauws antwoordde dat wellicht de Mentawai-eilanden een mogelijkheid boden, aangezien de *Rheinische Mission* moest bezuinigen vanwege het intrekken van de zogenaamde 'beschavingssubsidie'.⁷² Inderdaad vond een briefwisseling plaats met de *Rheinische Mission*. Blijkens het antwoord was men aan die kant blij dat men niet met mennonieten maar met baptisten te maken had, 'die innerlich ganz anders eingestellt sind, als die Mennoniten, die in dem Ruf des Liberalismus stehen. Mit dieser Gesellschaft liesse sich wohl verhandeln'.⁷³ Helaas liep het spoor dood, en (mede?) daardoor kwam het toen nog niet tot een lidmaatschap.

Tenslotte vroeg in 1937 de Salatiga Zending (SZ) om toelating. Omdat de statuten alleen voorzagen in toelating van corporaties, die zelf zendelingen uitzonden en de SZ slechts een adviserende corporatie was, kon alleen een buitengewoon lidmaatschap worden aangeboden, dat ook werd aanvaard.

Het werk van de NZR in deze eerste periode

Uit bovenstaande blijkt wel, dat de NZR een aarzelende start kende. De notulen van de eerste jaren zijn zeer uitvoerig ten aanzien van de bovengenoemde problemen met de Gereformeerde Kerken en over het algemeen kort als het om andere zaken gaat. En uiteraard was het ook niet meteen duidelijk, welke grenzen het mandaat van de NZR had. De ANZC en de ZSR zetten hun arbeid voorlopig gewoon voort, omdat hun achterban breder was dan de groep corporaties die samen de NZR vormden. Wel groeiden ze naar de NZR toe. Dat kon des te gemakkelijker geschieden, doordat sleutelfiguren uit de NZR ook nauw betrokken waren (geweest) bij genoemde organisaties. Van Wijk en Van Boetzelaer hadden een belangrijke rol gespeeld in de ZSR en in de ANZC. Van Wijk zat de laatstgenoemde organisatie voor tussen 1924 en 1933, en na een kort voorzitterschap van Prof. mr. Paul Scholten nam baron Van Boetzelaer de hamer over in 1936. Deze was gedurende enige tijd ook voorzitter van de

---

72 Zie ook Notulen NZR op 22 maart 1934.

73 Antwoord van de Rheinische Mission op 4 juli 1935, Archief NZR 530/33.

ZSR. Omdat de ZSR steeds dichter aanleunde tegen de NZR, kwamen de financiële en organisatorische problemen van de ZSR regelmatig ter sprake in de vergaderingen van de NZR.

De Commissie van Advies inzake het Zendingsconsulaat werd door het NBG reeds in november 1929 opgeheven;⁷⁴ niettemin bleef het NBG zolang de kwestie van lidmaatschap van de gereformeerden speelde hier het voortouw nemen en zelfs werd de NZR in 1932 niet eens om een preadvies gevraagd over de benoeming van zendingsconsul Slotemaker de Bruïne als voorzitter van het kerkbestuur van de Indische Kerk. Dat riep irritaties op binnen de NZR. Volgens Van Wijk was de NZR inderdaad opzettelijk gepasseerd, ‘omdat de Ned. Zend. Raad thans geen algemeen vertegenwoordiger der Zending geacht kan worden.’⁷⁵ Deze verklaring leidde weer tot een lange discussie. Bij monde van Brouwer betreurden de SZC de houding van het NBG in deze en van Wijk beloofde namens het NBG beterschap. Gezien de vele dubbele petten die verschillende leden van de NZR droegen (velen waren op de bewuste vergadering over het Zendingsconsulaat aanwezig geweest), doet deze discussie achteraf merkwaardig aan, en kan men zich niet onttrekken aan de gedachte dat nog steeds een zekere competentiestrijd gaande was.

In dit laatste deel van dit artikel noemen we kort een aantal andere zaken, die in de NZR vergaderingen besproken werden. In een slotparagraaf komt dan nog de NZR in oorlogstijd kort ter sprake.

Internationale contacten

Mede door de prominente rol die baronesse Van Boetzelaer vervulde in de IMC, kwam het werk van deze organisatie meerdere malen ter sprake en waren er tevens besprekingen met prominente figuren uit de IMC zoals J.H. Oldham, Merle Davis en John Mott.

Voor een bezoek van Oldham werd een buitengewone vergadering belegd. Hij zei zich om twee redenen bezig te houden met ‘secularism’ als een ‘levenshouding die met God geen rekening houdt’. Enerzijds stonden de ontwikkelde klassen in China en Japan onder invloed van deze wereldbeschouwing, anderzijds, ‘de Kerk als geheel is blind voor deze

---

74 Notulen NZR van 28 november 1929.

75 Notulen NZR 17 november 1932; zie ook Notulen der vergadering inzake het Zendings-Consulaat 20 oktober 1932.

wereldsituatie.' Oldham achtte het een taak van de IMC om aandacht te vragen voor dit vraagstuk, en verwachtte ook veel dienaangaande van de bijdrage van het Europese continent.⁷⁶ In een algemene zendingsconferentie zou het thema later worden opgepakt, maar in de notulen van de NZR komt het als discussiepunt niet terug.

Merle Davis en zijn collega Ottow Iserland informeerden de NZR een jaar later over het werk van het IMC-bureau voor sociale aangelegenheden, dat toen juist was geopend en, zoals we zagen, een steen des aanstoots was voor de gereformeerden. Merle Davis wees op verschillende grote economische problemen waarmee jonge christelijke kerken werden geconfronteerd. Als voorbeeld wees hij op Rhodesië (Zimbabwe), waar hele dorpen werden beroofd van de mannelijke bevolking die naar de kopermijnen trok om werk te zoeken.⁷⁷

Nog weer enkele maanden later kwam John Mott op bezoek; deze keer vond de buitengewone vergadering plaats in huize 'Sandwijck' te De Bilt, waar de Van Boetzelaers woonden. Mott sprak breed over de wereldproblematiek: de moeilijke economische situatie, de toenemende kracht van het nationalisme en daarnaast die van het internationalisme (zoals de ongelijke behandeling van minderheden), de rassenproblematiek, de emancipatie van de vrouw en een toenemende secularisatie in hindoeïstische en islamitische gebieden alsmede onder joden. Niettemin toonde hij zich optimist. In de discussie kwam ook het fundamentalistische verzet tegen de IMC van de kant van de *League of Churches*⁷⁸ ter sprake, met name in China. Over de doop van Tsjang Kai Sjek (Jiang Kaishek) was Motts oordeel al even optimistisch. Dat was zijns inziens 'een bijzonder moedige daad', 'die van innerlyke geloofsovertuiging het bewys gaf, omdat zy hem geenerlei politiek

---

76 Notulen buitengewone vergadering NZR 7 december 1929.

77 Notulen buitengewone vergadering NZR op 14 november 1930

78 De *League of Churches* was een fundamentalistische organisatie die vooral in Noord-Amerika aanhang had. Ze poogde tweespalt in de IMC te brengen door Amerikaanse en Britse zendelingen in China te betichten van het loochenen van de godheid van Christus.

voordeel kon bezorgen, eer het tegendeel.⁷⁹ Was de internationale zendingsbeweging toch wat naïef?

Uiteraard kwam vanaf 1935 ook de voorgenomen internationale zendingsconferentie regelmatig ter sprake. Deze bijeenkomst zou oorspronkelijk gehouden worden in Kowloon (nabij Hong Kong) en later werd Hangzhou (ten zuiden van Shanghai) genoemd. Dit werd door de oorlog met Japan verhinderd. Overigens waren Japanse christenen zeer teleurgesteld dat de conferentie niet in Japan werd gehouden. Vanwege de keizerverering, het groeiende militarisme en het verzet in Korea tegen de Japanse bezetting was dat echter ondenkbaar. Uiteindelijk zou de conferentie in Tambaram, India, plaatsvinden. Vanuit de kring van participanten van de NZR werden drie afgevaardigden aangewezen: Van Boetzelaer, Crommelin en, namens de Gereformeerde Kerken die daarmee een deel van hun verzet tegen de IMC duidelijk lieten vallen, W.G. Harrenstein.⁸⁰ Van vervolgstappen na de conferentie zou, door de oorlog, niet veel meer komen.

De kwestie van de Duitse oorlogsschulden kwam ter tafel, toen begin 1932 een brief binnenkwam van de *Deutscher Evangelischer Missionsbund*. De *Deutsche Evangelische Kirchengemeinschaft* had een verklaring laten uitgaan betreffende de schuld aan de oorlog volgens het verdrag van Versailles. In die verklaring werd een pleidooi gevoerd om Duitsland niet langer te zien als enige schuldige en als ‘Verbrecher unter den Völkern der Erde’. Het NZR bestuur wilde zich niet mengen in de schuldvraag maar wenste ook niet dat Duitsland geïsoleerd zou worden in de wereld. H.G. Steinberg (van het ZZG) werd verzocht een antwoord te formuleren:

Zur Kriegsschuldfrage selbst kann sich der Niederländische Missionsrat nicht äussern; das wird von Ihnen auch nicht erwartet. Wohl aber wollen wir das mit allem Nachdruck aussprechen, dass wir vor Gott und unserm Gewissen in der eigentlichen Schuldfrage Deutschland nicht isoliert sehen. Auch dürfen wir Sie versichern, dass man in Holland mit herzlicher und tätiger Teilnahme die äussere und innere Not mitträgt, die im

---

79 De Notulen van de buitengewone vergadering van de NZR van 18 februari 1931 geven een uitvoerig verslag van wat Mott die dag meedeelde. Tsjang Kai Sjek ‘espoused an ideology that combined traditional Confucian virtues with those of Protestantism (he was converted to Methodism in 1930), Behind the façade, however, were other, more sinister ideas drawn increasingly from nazi Germany and Fascist Italy’, Aldus Bob Whyte, *Unfinished Encounter. China and Christianity* (Harrisburg PA: Moorehouse, 1990) 164.

80 Zie Notulen NZR 19 maart en 19 november 1936; 29 april en 25 november 1937.

Zusammenhang mit dem Krieg und seinem Ausgang auf dem deutschen Volk liegt. Im besonderen gilt das von der Evangelischen Mission der beiden Länder, die durch viele Gelegenheiten gemeinsamen Dienstes eng mit einander verbunden sind.⁸¹

In feite zou men tot aan de oorlog zich verbonden voelen met de Duitse zendingsorganisaties die immers vele belangen met NZR-corporaties deelden in Indië. Toen in 1933 Hitler aan de macht kwam en de Nazi's hun greep op de kerken in Duitsland verstevigden, leek men daar ook niet meteen overmatig ongerust over te zijn. Steinberg meldde op 24 november van dat jaar:

Gebleken is, dat ook de 'Deutsche Christen' nog niet geheel de lakens uitdeelen. De Staat als zoodanig wenscht zich niet te mengen in kerkelijke aangelegenheden.⁸²

Bovendien had men goede contacten in de zogenoemde *Kontinentale Kommission*, een West-Europees overlegorgaan voor zendingsvragen dat reeds in 1866 in Bremen was opgericht als 'eine freie Vereinigung der nationalen Missionsräten angeschlossenen evangelischen Missionsgesellschaften'. Vooral Nederland, Duitsland en de Scandinavische landen participeerden daarin; Rauws en Van Boetzelaer vertegenwoordigden de NZR.⁸³ Het verslag van een vergadering van deze *Kontinentale Kommission* in Hemmen, september 1936, rept met geen woord over de toestand in Duitsland. Alleen werd 'Kirche und Kultur' genoemd onder de voorstellen voor een thema voor een geplande conferentie in Bremen in 1938. Die conferentie heeft kennelijk niet meer plaatsgevonden en na 1936 raakte binnen de NZR de *Kontinentale Kommission* uit beeld.⁸⁴ Wel kwam de moeilijke positie van Duitse zendelingen aan de orde in de vergadering van 23 november 1939 toen de Tweede Wereldoorlog buiten ons land reeds was uitgebarsten. Via de IMC kwamen berichten binnen over het interneren en weer vrijlaten van Duitse zendelingen. 'De behandeling van Duitse zendelingen is beter dan toen [sc. in de vorige oorlog]. Er is bij de oorlogvoerende mogendheden meer bereidheid rekening te houden met de belangen van de Zending', aldus de voorzitter,

---

81 Notulen NZR 17 maart 1932.

82 Notulen NZR 24 november 1933.

83 Onder andere Notulen NZR 26 juni 1930. Citaat uit Notulen NZR 19 november 1936.

84 De ZSR organiseerde in de zomer van 1938 nog wel een 'Lunterse' conferentie in Barmen. Ook daar kwam de situatie in Europa zelf niet ter sprake. Zie *Lunteren* 17/5 (juni 1938) 59-60, en 18/1-2 (oktober 1938) 9-12.

Van Boetzelaer. In ons land werden volgens Breukelaar reeds pogingen gedaan om geld bijeen te brengen voor de *Rheinische Mission* in het Batakgebied, waar de zendelingen geen traktement meer ontvingen. Hij stelde voor een comité op te richten: 'In oorlogstijd hebben alle Christenen iets te doen. Het gaat ons als Nederlanders aan of de Rhijnsche Zending in stand kan blijven.' Uit de notulen wordt duidelijk hoeveel onzekerheid toen reeds bestond aangaande de situatie in de zendingsgebieden. K.J. Brouwer, die kort tevoren Rauws als secretaris was opgevolgd, kon niet méér melden dan dat in Indië een noodcomité was opgericht.⁸⁵

Nederlands-Indië

Zaken betreffende het Zendingsconsulaat kwamen wel in de NZR-vergaderingen, maar werden vaak afgehandeld in de afzonderlijke bijeenkomsten die daartoe werden gehouden. Niettemin kwam de missionaire situatie in Nederlands-Indië regelmatig aan de orde.

De problemen rond 'zending op Bali' stonden meerdere malen op de agenda in de jaren tussen 1932 en 1934, mede in het kader van Artikel 177 (voorheen: 123) van de Indische Staatsregeling over de toelating van zendelingen (ook van autochtone werkers) en van groeiende zorg over 'Roomse Actie' in Indië. De *Church and Missionary Alliance* (CAMA) die onder leiding stond van Rev. R.A. Jaffray en haar centrum had in Makassar, had toestemming gekregen om enkele Chinese christenen op Bali te laten evangeliseren en Jaffray vroeg ook zelf toelating voor arbeid daar op grond van genoemd artikel 177. Daarnaast had de rooms-katholieke missie om toelating gevraagd en Kraemer die een bezoek aan Bali had gebracht, had nu hetzelfde gedaan en bereidde enkele Javaanse goeroe's voor op arbeid daar. Rauws meldde ter vergadering over de laatste: 'Hij heeft met kracht den strijd aangeboden tegen degenen, die Bali willen maken tot een "Hindoe-reservaat".'⁸⁶

Dat alles riep de vraag op, welke waarde Artikel 177 I.S., dat bedoeld was om 'dubbele zending' tegen te gaan, nu nog had. In de vergadering van 22 maart 1934 gaf Van Boetzelaer een uitvoerig exposé over de beraadslagingen die daarover in de Tweede Kamer hadden plaats

---

85 Notulen NZR 23 november 1939. Zie ook Jongeling, *Het Zendingsconsulaat*, 245vv.

86 Rauws, volgens Notulen NZR op 17 november 1932. Zie H. Kraemer, *De strijd over Bali en de zending. Een studie en een appèl*. Amsterdam: H.J. Paris, 1933.

gevonden; Van Boetzelaer was van 1922 tot 1937 lid van de Tweede Kamer en tussen 1934 en 1937 voorzitter van de vaste Kamercommissie voor Indië.⁸⁷ In de Kamer wilde de R.K. fractie intrekking van genoemd artikel, dat immers de rooms-katholieke missie belemmerde overal te evangeliseren. Maar dat zou op Bali tot een ongewenst grote toeloop van zendingscorporaties kunnen leiden. ‘Er zit in dat artikel toch nog een zekere mate van veiligheid’, aldus Van Boetzelaer. Uit een schrijven van de ZC in 1937 bleek echter wel, dat het Artikel na 1928 slecht had gefunctioneerd en beter geschrapt kon worden.⁸⁸

Af en toe keek men binnen de NZR met enige zorg naar het opdringen van de rooms-katholieke missie, maar statistisch gezien bleek het daarmee nog wel wat mee te vallen.⁸⁹ Vele andere kwesties kwamen ter tafel. Zo werd de zaak van de vrije zondag voor christenen in de cultures besproken. Ook dat punt was door Van Boetzelaer in de Tweede Kamer aan de orde gesteld. Of zijn interventie effect heeft gehad, vermelden de notulen verder niet.⁹⁰ Na 1933 stonden subsidiëring van het bijzonder onderwijs en van de medische zorg meerdere malen op de agenda.⁹¹ Voor de kwestie van de positie van het bijzonder onderwijs stelde de NZR zelfs een zware commissie in om bij de Minister van Koloniën een pleidooi voor meer subsidie te kunnen voeren. Om niet nader toegelichte redenen heeft die commissie nooit gefunctioneerd, hoe vaak ook naar resultaten van haar arbeid werd gevraagd.⁹²

Tenslotte was de onduidelijke situatie rondom de oprichting van een Zendingraad van Nederlands-Indië regelmatig op de agenda terug te vinden. Vlak na de totstandkoming van de NZR koesterde men hoge verwachtingen dat een pendant in Indië spoedig opgericht zou worden. Ook daar bleken de gereformeerden evenwel bezwaren te hebben vanwege een

---

87 Zie www.parlement.com (biograficën). Ook zijn schoonvader, A.J. Thomassen à Thuessink van der Hoop van Slochteren was van 1879 tot zijn heengaan in 1882 kamerlid geweest, voor de toen nog ongedeelde ARP.

88 Notulen NZR 25 november 1937. Bijgevoegd zijn ook twee nota's van de ZC S.C. Graaf van Randwijck over de door de G.-G. gewenste herziening van artikel 177 der Indische Staatsregeling. Zie ook Van Randwijck, *Handelen*, I, 300-306 en Jongeling, *Het Zendingconsulaat*, 167-184.

89 Notulen NZR 16 maart 1933.

90 Notulen NZR 27 februari 1930.

91 Notulen NZR 22 maart 1934 en 24 januari 1935 alsmede de notulen van een buitengewone vergadering over medische zending op 6 november 1934.

92 Notulen NZR 22 maart 1934, 24 januari 1935, 19 maart 1936, 25 november 1937.

eventuele aansluiting bij de IMC.⁹³ Pas in 1939, toen de tijden ingrijpend waren veranderd en de conferentie in Tambaram een krachtige impuls had gegeven, zien we het onderwerp terugkomen, nu echter niet als *zendingsraad* maar als *Raad van Kerken en Zending in N.I.* Het Zendingsconsulaat heeft aan de ene kant de oprichting van zo'n raad vertraagd (omdat het werk van zo'n raad toch wel geschiedde), maar ook voorbereid 'en het struikelblok van vroeger, n.l. het niet-medewerken van de Zending der Geref. Kerken schijnt ook te zijn verdwenen', aldus de voorzitter, Van Boetzelaer.⁹⁴ Door het uitbreken van de oorlog werd het onmogelijk de ontwikkelingen op dit gebied in Nederlands-Indië goed te volgen.

Binnenland

Vele zaken uit eigen land passeerden de revue in de vergaderingen van de NZR. Om te beginnen met enkele minder gewichtige: in de hier genoemde periode werden internationale koloniale tentoonstellingen gehouden te Antwerpen (1930) en Parijs (1931), waarvoor de NZR-participanten fotomateriaal en etnografica inzonden. De NZR verwierf er een *diplome d'honneur* en zelfs een gouden medaille mee!⁹⁵ In Zeist zou, in het Slot, een zendingsmuseum opgericht worden door de ZSR; ondanks enthousiaste papieren plannen en positief overleg ten gemeentehuize, bleek het toch een onhaalbaar plan.⁹⁶ Ook de oprichting van een eigen zendingstijdschrift, waarvoor reeds in 1930 een blauwdruk klaar lag, was moeilijk realiseerbaar. Pas in de oorlog, toen de *Mededeelingen* en *De Macedoniër* reeds ter ziele waren, werd er opnieuw en nogal optimistisch over nagedacht; dit zou in 1948 leiden tot de oprichting van *De Heerbaan*. Dat zending wel publieke aandacht kreeg, blijkt uit het feit, dat de NCRV in 1936 zendtijd ter beschikking stelde van de NZR voor niet minder dan acht radiolezingen.⁹⁷

---

93 O.a. Notulen NZR 28 november 1929, 26 juni 1930.

94 Notulen NZR 23 november 1939. Van den End, 'De Gereformeerde Zending en de anderen', 81, wijst er op, dat deze inschatting te positief was. De gereformeerde zendelingen van Midden-Java spraken zich uit tegen aansluiting; wel wilden ze een waarnemerspositie. De Synode van de Gereja Kristen Jawa volgde in 1940 nog de lijn van de zendelingen, maar draaide na de inval van Japan geheel bij.

95 Notulen uit die jaren, met name 20 november 1930 en 17 maart 1932. De medaille schijnt nooit overhandigd te zijn.

96 O.a. Notulen NZR 16 maart 1933.

97 Notulen NZR 19 maart 1936.

Interessant was de gedachte om een bijzondere leerstoel voor zendingswetenschappen in te stellen. Daarmee haalde men in wezen een oud plan uit de kast, want naar Rauws zich wist te herinneren, was reeds in 1916-1917 op initiatief van de UZV een commissie tot dat doel ingesteld. Destijds had men N. Adriani op het oog voor een hoogleraarschap in Leiden (mede vanwege de opleiding van Indologen aldaar). Toen die bedankte, bleven de plannen verder rusten.⁹⁸ Ook nu werd het niets. Zes jaar later onderving Kraemers hoogleraarschap waarschijnlijk een deel van de eerder geuite wensen. Overigens waren ook de gereformeerde zendingsdeputaten in 1930 al bezig met plannen om in Kampen een leerstoel te vestigen; de daar aan te stellen hoogleraar zou dan ook aan de Vrije Universiteit colleges moeten geven.⁹⁹ Ook daar duurde het lang, maar hadden de inspanningen wél resultaat. Mede dankzij stimulerend werk van W.G. Harrenstein zou Johan Bavinck in 1939 de eerste zijn die deze leerstoel ging bezetten. Is het toeval, dat men in hetzelfde jaar 1930 plannen ontwikkelde om zowel in Leiden als in Kampen een leerstoel zendingswetenschappen te vestigen of was ook hier nog sprake van weinig oecumenische concurrentie tussen hervormden en gereformeerden?

Missionaire arbeid in eigen land bestond onder meer onder Chinezen in Rotterdam. Het punt kwam ter sprake in november 1932. Een voormalige RK priester evangeliseerde onder deze groep in overleg met de gereformeerde kerken. Helaas bestreden de verschillende genootschappen van Chinezen elkaar op allerlei wijzen. Bovendien vindt men de moderne problematiek van een multiculturele samenleving dan reeds terug:

Ernstiger nog zijn de zedelijke gevaren. Er zit in Rotterdam een geheele Chineezenkolonie, waarin ook verschillende Hollandsche, Duitsche en Engelsche vrouwen zijn opgenomen, die met Chineezen in wilden echt leven.

Omdat de overheid niet kon vaststellen of een bepaalde Chinees werkelijk degene was voor wie hij zich uitgaf, konden er geen wettige huwelijken komen, terwijl intussen wel kinderen geboren werden. Er moest voor die kinderen reeds een Hollands-Chinese school worden opgericht. Ook 'studerende oosterlingen' begonnen een probleem te worden.¹⁰⁰ De NZR kon

---

98 Notulen NZR 6 november 1930 en 5 maart 1931.

99 Zie *Zendingsblad van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (febr. 1930) 28-29.

100 Notulen NZR 17 december 1932.

hier de problematiek slechts signaleren. Zelf actie ondernemen was natuurlijk niet mogelijk.

Tenslotte moet hier natuurlijk worden vermeld dat in 1935 de *Oecumenische Raad* werd opgericht als raad van zeven kerken, overigens zonder de gereformeerden. Deze *Oecumenische Raad* kan beschouwd worden als de voorloper van de huidige *Raad van Kerken*. Van Boetzelaer werd er de eerste voorzitter van. Kort daarop volgde hij tevens L.J. van Wijk op als voorzitter van de NZR. Meteen rees de vraag, in welke relatie beide lichamen tot elkaar zouden staan. In de NZR waren immers geen kerken vertegenwoordigd. Voor Breukelaar was duidelijk, ‘dat men geen zaken, die niet gelijksoortig zijn moet trachten samen te voegen’. Persoonlijk contact was voldoende – en dat bestond nu in de persoon van Van Boetzelaer. Rauws wilde meer. De Zending was immers ‘de grootste oecumenische beweging, die aan de andere het leven heeft geschonken’; bovendien was de zending de brug om in contact te komen met jonge kerken elders in de wereld. Het zal niet verwonderen, dat de discussie werd afgesloten met het benoemen van een commissie die vrijblijvend met de oecumenische raad zou kunnen spreken over vormen van samenwerking.¹⁰¹

Die commissie, aan NZR-zijde bestaande uit J.F. Beerens en Joh. Rauws, had op 8 april 1936 een ontmoeting met drie heren van de oecumenische raad, waaronder Van Boetzelaer. Besloten werd een permanente contactcommissie te vormen en samen te werken bij de voorbereiding van de komende grote wereldconferenties en bij een nog bijeen te roepen oecumenische theologenconferentie.¹⁰² Later zou de Oecumenische Raad in zijn statuten vastleggen, dat de NZR een lid in zijn bestuur zou mogen benoemen. Als zodanig werd Rauws aangewezen.¹⁰³ Daarna zwijgen de notulen over de Oecumenische Raad. Dat kan ook gevolg zijn geweest van desinteresse aan de kant van de NZR. Teruggekeerd van zijn laatste grote reis naar Indië in 1938, sprak Van Boetzelaer er zijn teleurstelling over uit, dat men in Indië steeds met veel interesse had geïnformeerd naar de oecumene in ons land. Daarmee vergeleken ‘was het hem een ontuchtering bij zijn terugkeer hier te lande te ontdekken, dat het

---

101 Notulen NZR 21 november 1935 en 19 maart 1936.

102 Verslag van de vergadering van afgevaardigden van de Oecumenische Raad in Nederland en de NZR, 8 april 1936.

103 Notulen NZR 29 april 1937, waar overigens wordt gesproken van ‘Oecumenische Vereniging’.

oecumenische werk praktisch geheel buiten de Zending om gaat en dat b.v. ook de Zendingsraad niet de minste notitie heeft genomen van het oecumenische wereldcongres. Ook in Lunteren is er geen woord aan gewijd.' De conferenties daar stonden 'geheel in het oude teken'.¹⁰⁴

De NZR in oorlogstijd

De NZR bleef ook in de oorlogsjaren regelmatig bijeenkomen.¹⁰⁵ De notulen van de vergaderingen uit de jaren 1940-1942 laten een gewoon beeld zien, bijna alsof er geen oorlog heerst: overleden leden van de NZR worden herdacht; een begroting wordt ingediend, ingekomen stukken worden behandeld, waaronder ook mutaties van leden. Zo werd Kraemer lid in plaats van Rauws.¹⁰⁶ Overigens zou hij maar kort kunnen meedenken; in 1942 werd hij geïnterneerd in het gijzelaarskamp Sint Michielsgestel.

Uiteraard veranderde er wel veel. Geregelde informatie van de zendingsvelden ontbrak; men moest het doen met persoonlijke berichten van zendingsarbeiders, geruchten en een enkele mededeling uit het bulletin van het Zendingsnoodbestuur in Indië. In de vergadering van 30 april 1942 werden de achttien Duitse zendelingen van verschillende zendingscorporaties en het NBG herdacht, die waren omgekomen door een luchtaanval op het vrachtschip *Van Imhoff*, waarmee ze samen met vele andere geïnterneerde Duitsers overgebracht zouden worden naar een interneringskamp op Sri Lanka.¹⁰⁷ Daarna werden de berichten steeds schaarser. Tegelijk kregen binnenlandse zendingsconferenties meer aandacht. Vooral Kraemer heeft zich voor vernieuwing van deze

---

104 Notulen NZR 23 november 1939.

105 Er zijn notulen bewaard van vergaderingen op 14 november 1940, 13 juni 1941, 30 april 1942, 26 november 1942 (in Utrecht vanwege opheffing van het NBG), 18 juni 1943 (weer gewoon in het 'Bijbelhuis' in Amsterdam), 16 december 1943 en 15 juni 1944. Op deze laatste vergadering wordt een volgende vergaderdatum vastgesteld voor 9 november 1944, die wel niet doorgegaan zal zijn. Op 23 juli 1945 werd de eerste naoorlogse vergadering gehouden.

106 Notulen NZR 13 juni 1941.

107 De *Van Imhoff* werd op 19 januari 1942 op ca 100 km ten westen van Nias getroffen door bommen die door een Japans vliegtuig werden afgeworpen. Van de 477 Duitse en Oostenrijkse krijgsgevangenen aan boord zouden slechts 67 gered worden, waaronder één Oostenrijkse missionaris, broeder Aloysius. Deze zou over de ramp berichten in de *Taschenkalender* 1968 van Steyler Mission. De Nederlandse bemanning speelde een bepaald negatieve rol bij deze schipbreuk.

conferenties ingezet. Hij pleitte ervoor er conferenties voor de leiding van alle kerken van te maken en ze op een nieuwe leest te schoeien. Door R.J. van der Veen wordt hij daarom de eerste binnenlandwerker van de NZR genoemd!¹⁰⁸ Gezien deze nieuwe impulsen trad het Comité van de Algemene Zendingsconferentie terug en droeg zijn mandaat aan de NZR over.¹⁰⁹ Ondanks de nieuwe opzet bleken de conferenties van 1942 en van 1943 – de laatste over het thema ‘Hoe worden de Mohammedanen met het Evangelie benaderd?’ – nog niet aan de verwachtingen te voldoen. Toch bleef Kraemer, die eind 1943 weer aanwezig was, optimistisch. De conferenties zouden predikanten, kerkleiders, leiders van grote christelijke organisaties en de academische wereld moeten bewegen om mee te denken over vraagstukken voor de wereldkerk. Helaas was, aldus Kraemer, de oecumenische ‘gedachte van “de kerk in beweging”’ nog onvoldoende doorgedrongen. ‘In Nederland ontbreekt teveel het besef van het voorrecht, visie te mogen en kunnen hebben van de wereldkerk’. Hij noemde als thema voor een volgende conferentie: ‘de Kerk als apostolisch lichaam’.¹¹⁰ Zulke gedachten sloten uiteraard aan bij het streven van hem en anderen in deze jaren om tot een vernieuwing van de kerk te komen.¹¹¹ In diezelfde vergadering van december 1943 werd ook al nagedacht over de naoorlogse zendingstaak. Crommelin stelde:

De toestand van na den oorlog zal geheel anders zijn als die er vóór en de Besturen zullen zich met die gedachte vertrouwd moeten maken. De N.Z.R. zal ze daartoe moeten stimuleren. Niet de corporaties zouden voorop moeten staan, maar de Kerk in Indië.

De discussie over die naoorlogse taak verliep overigens enigszins chaotisch, wellicht mede omdat de voorzitter zich nog niet te veel wilde verdiepen in de toestand van na de oorlog.

Al met al werd in deze jaren duidelijk, dat de NZR en de zending in het algemeen aankoersten op verandering. In april 1942 kwam het ontstaan van de ‘Nederlandse Hervormde Zendingsraad’ ter sprake, en daarmee zending als *kerkelijke* arbeid. Bovendien werd toen reeds de vraag gesteld,

---

108 R.J. van der Veen, ‘Vijftig jaar Nederlandse Zendingsraad – en nu verder’, in het jubileumnummer van *Wereld en Zending*, 9^e jaargang, 1980/1, 21-41. Zie de notulen van 30 april 1942.

109 Notulen NZR 30 april 1942.

110 Notulen NZR 16 december 1943.

111 Zie bij voorbeeld zijn boek *De roeping der kerk ten aanzien van de wereld en van het Nederlandsche volk*. 's-Gravenhage: Daamen, 1945, vlak na de bevrijding gepubliceerd.

of op termijn niet een betaalde secretaris voor de arbeid van de NZR aangesteld moest worden, nu de zendingsconferenties onder de NZR ressorteerden en straks wellicht ook de ZSR, en na het herstel van de internationale contacten ook de relatie tot het Zendingsconsulaat geregeld moest worden.¹¹² Dat zou in 1946 geschieden. Een medisch-missiological vraagstuk sneed de zendingsarts J.A. Verdoorn aan in een referaat tijdens de laatste vergadering tijdens de oorlog: moest er in zendingsziekenhuizen niet ruimte komen voor een *pasalatan*, een gebedsruimte voor moslims? Deze stelling gaf aanleiding tot een levendige discussie. Verdoorn, een medestander van Kraemer die tien jaar tevoren het idee van zulke gebedsruimtes voor het eerst had geopperd,¹¹³ zou meteen na de oorlog van zich laten horen in zijn boek *De Zending en het Indonesisch nationalisme*.¹¹⁴

Zo bleek de periode van 1940 tot 1945 toch vruchtbaar te zijn en de kiem te leggen voor missionaire vernieuwingen. Ook de NZR zou, meteen vanaf 1945, een nieuwe start maken, die zich kenmerkte door resoluut enthousiasme. Dat ligt echter buiten het bestek van dit artikel.

Enkele concluderende opmerkingen

Allereerst is de vraag, waarom de oprichting van de NZR noodzakelijk werd geacht, hierboven nog niet afdoende behandeld. De notulen, ook die van de ZSR en van de Commissie van Advies voor het Zendingsconsulaat, zijn hierover weinig expliciet. Van Randwijck begint, na een inleiding, zijn grote werk niet voor niets met een uitvoerige beschrijving van leven en werk van J.W. Gunning. Bij voortdoring heeft

---

112 Notulen NZR 30 april 1942.

113 Zie Th. van der End, *De Nederlandse Zendingsvereniging in West-Java, 1858-1963. Een bronnenpublicatie* (Alphen aan de Rijn, 1991) 55 en 547-548 (doc. 258 over een conferentie van zendingsarbeiders in Cimindi, eind 1933). Kraemer zegt in het daar vermelde verslag: 'De salat is voor den Mohamedaan een diep gevoelde eerbiedbetuiging aan God. De dokter moet bewijzen dat wat hij zegt, wáár is. De dokter is gastheer en moet hoffelijk zijn, vol eerbied, dus ook in het doen volbrengen van de salat. Geef hun daarom een "pasalatan".' Wel moet dat vooraf goed worden overlegd met de christenen. In tenminste twee zendingsziekenhuizen zou zo'n gebedsruimte er tussen 1934 en 1939 komen.

114 Notulen NZR 15 juni 1944. J.A. Verdoorn, *De Zending en het Indonesisch nationalisme*. Amsterdam: Vrij Nederland, 1945. De kwestie van de *pasalatan* komt in dat boek uiteraard niet voor. In enkele eerdere opstellen stelde hij wel thema's van de moderne medische zending aan de orde.

Gunning gepleit voor samenwerking, op nationaal zowel als internationaal gebied.¹¹⁵ Dat zou in 1906 leiden tot het instellen van een Zendingsconsulaat. Maar welke hoofdmotieven vormden de grondslag van dit pleidooi? Ging het bij hem om zuiver oecumenische drijfveren (bijbels-missionair, ecclesiologisch) of eerder om een realistisch pragmatisme? Gunnings persoonlijke netwerken brachten hem beslist in een oecumenische sfeer. Kijkend naar de lijst van zijn publicaties, zien we vooral pragmatische missionaire motieven. Gunning zag uiterst scherp dat in de twintigste eeuw de zending de handen ineen moest slaan om in het gesprek met de koloniale overheden optimale resultaten te kunnen bereiken. Dat gold zowel het volksonderwijs in de kolonie, de medische zending als de zendingsstrategie als zodanig. Zijn reiservaringen maakten hem duidelijk, dat het zwaartepunt van de zending verlegd moest worden van Nederland naar Indië. Daartoe was samenwerking in ons eigen land noodzakelijk. Een inbedding van de zending in de kerk zou wellicht de weg kunnen wijzen naar samensmelting van een aantal zendingsorganisaties; hier bleef Gunning wel enige reserves behouden.¹¹⁶ Gunnings internationale oecumenische betrokkenheid verschafte hem voorts de noodzakelijk ruime horizon.

Het is mijn inschatting, dat de NZR zich in het spoor van Gunning in de periode tot 1940 binnen de NZR vooral liet leiden door diens pragmatische motieven voor samenwerking. Een zo sterk mogelijke eenheid van zendingsorganisaties was daartoe gewenst, vooral naar buiten toe. In de NZR hadden dan ook voornamelijk de vertegenwoordigers van de praktijk zitting: bestuurders, secretarissen en zendingsdirectors, geen vernieuwende denkers. Werkelijke oecumene ontstond eerst, toen duidelijk werd dat de kerk zelf in een crisis verkeerde. Kraemer zag dat als een van de eersten in,¹¹⁷ maar het zou eerst na de oorlog tot een echt

---

115 Zie Van Randwijck, *Handelen*, I, 47-62 en H.M. van Nes, 'In memoriam dr J.W. Gunning (1862-1923), in *Mededeelingen. Tijdschrift voor zendingswetenschap* 68/1, 1924, 1-23. 'Placing the Dutch missionary enterprise in a world wide perspective, he pleaded for national and international cooperation in missions and established cooperation among the main mission societies in the Netherlands', Aldus Jan A.B. Jongeneel in Gerald H. Anderson (ed.), *Biographical Dictionary of Christian Missions* (New York: Simon & Schuster/Mac Millan, 1998) 271. Behalve een daar genoemde doctoraalscriptie uit 1990 van A. den Besten, getiteld 'God werkt, daarom moeten wij ook werken', is voorzover bekend nog geen uitvoerige studie aan Gunning gewijd.

116 Zie H.M. van Nes, *Vijftig jaren zending 'Oegstgeest' 1897-1947* (Den Haag: J.N. Voorhoeve, z.j. [1948]) 29-34.

117 Te denken valt daarnaast aan C.J. Dippel, *Kerk en wereld in de crisis*. 's-Gravenhage: Boeken-centrum, 1948 (tweede druk). Dippel had van zijn hervormde kerkenraad in Eindhoven reeds

oecumenische geest leiden. De verhouding tot de kerkelijke oecumene bleef in deze jaren dan ook enigszins problematisch. Enerzijds was de NZR niet een lichaam van uitsluitend kerkelijke zendingsorganisaties, anderzijds was de oecumenische gezindheid der kerken ook weer niet zo groot en voor de tekenen der tijd die bijvoorbeeld wel door Karl Barth en verschillende van zijn volgelingen ten onzent werden gezien, leek men in zending en kerk nogal eens blind. Ook de *Oecumenische Raad* had daarom een aarzelend begin en zou eerst na de oorlog uitgroeien.

Vervolgens kunnen we vaststellen, dat de NZR in de hier beschreven periode gedragen werd door enkele centrale persoonlijkheden die zorgden voor continuïteit, beschikten over een breed netwerk binnen kerk en samenleving, grote bestuurlijke ervaring hadden en tegelijk voldoende tact om een heterogene groep organisaties samen te binden. Van Boetzelaer en Van Wijk moeten hier in de eerste plaats worden genoemd; naast hen ook Rauws en Crommelin.

Van Boetzelaer zou zeker een monografie verdienen. Hij slaagde erin om langs de weg van voorzichtige diplomatie de gereformeerden bij de NZR te betrekken en had samen met zijn vrouw talloze contacten in de internationale zendingswereld, naast zijn verbindinglijnen met de overheid. Of hij in de jaren voor 1940 voldoende open stond voor de snelle vernieuwingen in Indië zelf, is niet duidelijk. Met alle respect dat zij voor hem heeft, meent Jongeling toch dat zijn reis naar Indië in 1930 aantoonde, dat hij onvoldoende oog had voor de toenemende mondigheid van de Indonesiërs.¹¹⁸ Zijn laatste grote reis, in 1938, zal dat hebben bevestigd. Tot op zekere hoogte gold hetzelfde voor de andere hier genoemde dragende persoonlijkheden. De grote bestuurlijke continuïteit had ook nadelen!

Wellicht komt het vraagstuk van Indonesisch nationalisme mede daarom vrijwel niet op de agenda van de NZR voor in de vooroorlogse periode. Dat is natuurlijk een gemiste kans. Kraemer vroeg er in *De Opwekker* en in andere publicaties immers voortdurend aandacht voor. We kunnen ons niet geheel onttrekken aan de gedachte, dat de niet altijd optimale relaties tussen Kraemer en zijn gereformeerde broeders op Midden-Java hier een rol speelden. Wilde men binnen de NZR wellicht verdere interne

---

een aansporing gekregen om zijn boek te schrijven, voordat Noord-Nederland was bevrijd.
118 Jongeling, *Het Zendingsconsulaat*, 227.

conflicten vermijden en was dat nationalisme daarom een *non-issue* in de vergaderingen?

De NZR had, zoals boven is aangegeven, een aarzelende start. Toch moeten de grondleggers van meet af aan hebben voorzien dat andere organisaties op termijn deel zouden gaan uitmaken van of dat hun taken zouden worden overgenomen door de NZR. In 1929 was al duidelijk, dat de ANZC haar beste tijd had gehad. Dat gold nog niet voor de ZSR, maar daar groeiden organisatorische problemen het bestuur boven het hoofd. Bovendien, wie de verslagen en berichten in de periodiek *Lunteren* uit de jaren 1930-1940 leest, krijgt de indruk dat vooral een saamhorigheidsgevoel en een vanzelfsprekende eerbied voor het missionaire werk voorop stonden, maar dat de vele conferenties niet echt de geest kritisch scherpten. Ook andere organisaties zoals de Vereniging voor Christelijk Hollandsch Onderwijs in Indië, het Christelijk Nationaal Zendingsfeest en het Christelijk Comité voor Indië dreven meer op de trouw van een kleine groep bestuurders dan op werkelijke visie. Een enkele nieuwe organisatie, zoals de VZB, vormde een uitzondering op deze regel.

Mede omdat de ANZC en de ZSR nog afzonderlijke taken hadden, kreeg zending in eigen land voor 1940 nog slechts weinig aandacht. Daar was de NZR volgens zijn statuten ook niet voor opgericht. De corporaties rekenden het evenmin tot hun taak en de kerken hadden er waarschijnlijk nog niet een antenne voor. Mensen als Kraemer waren nodig om daarvoor, in de tijd onmiddellijk voor de bevrijding, aandacht te vragen. Sprankelende missiologische discussies werden ook binnen de NZR dus niet veel gevoerd. De NZR was vooral een platform om praktische aspecten van de zending in Indië en elders te bespreken en op te lossen. Principiële en theologische kwesties kwamen wel ter tafel, maar werden meestal niet uitgediept. Zo riep het IMC-bureau voor sociale aangelegenheden wel verzet op van de gereformeerden, maar leidde het niet tot een werkelijke discussie over wat 'zending' dan wel was. Bij de eventuele toelating van organisaties voor 'jodenzending' nam de NZR een afwachtende houding aan; het principe van 'jodenzending' stond niet ter discussie. De relatie kerk, zending en staat werd nooit fundamenteel op de agenda gezet en zelden waren vertegenwoordigers van jonge kerken te gast in de NZR-vergaderingen. Ook over de weerstand van Indiase christenen tegen Kraemers positie in Tambaram vernemen we niets.

Voorbereid in de oorlogsjaren zouden voor zulke discussies de deuren en ramen pas na 1945 worden opengegooid. Dat alles laat onverlet dat de NZR in deze eerste periode een uiterst nuttige en samenbindende functie vervulde. Na de oorlog zou het loutere feit van zijn bestaan de mogelijkheid bieden voor een enthousiasmerende oecumenische vernieuwing op missionair gebied.

In de schaduw van de Gunung Api. De Protestantse Kerk op Banda-Neira¹

M. van Selm

Ze liggen wat verloren in een uithoek van de Indische archipel: de Banda-eilanden. Neira en de vulkaan Gunung Api, met daaromheen gekruld het eiland Lonthoir, en verder weg in de Bandazee de eilandjes Ay en Rhun. Ik neem u mee naar Neira, voor een wandeling door de gelijknamige stad die zich over de zuidelijke helft van het eiland uitstrekt. In gedachten gaan we ook een eindje terug in de tijd.

Hoewel ze met weinig fantasierijke namen getooid zijn – Bovenstraat, Benedenstraat, Middenstraat – kunnen de straten van Neira wedijveren met de mooiste boulevards in Europese hoofdsteden. Brede, door bomen beschaduwde lanen voeren ons langs voorgalerijen van ruime stenen woningen. De heldere kleuren van de mozaïektegels op de vloer zijn in de loop der tijd verbleekt, maar de patronen zijn nog goed zichtbaar, en het is niet moeilijk om je voor te stellen dat aan de hoge plafonds ooit kroonluchters twinkelden.

Hier, in Kampong Ratoe aan de zuidkust van Neira, wonen de Europese bestuursambtenaren. Aan de Benedenstraat staat het witgeschilderde huis van de resident, met eromheen de kantoorgebouwtjes vanwaaruit de eilandengroep bestuurd wordt. In deze wijk wonen ook Indo-Europeanen en ‘inlandse christenen’, afstammelingen van vrijgegeven slaven en mensen van Ambon en Manado. Onder de Indo-Europeanen bevinden zich eigenaren van specerijperken op de andere eilanden van de Bandagroep – Ay en Lonthoir – die het beheer van hun perk overlaten aan opzichters. Zelf wonen ze liever met hun gezin op Neira, dichtbij de haven waar goederen en nieuws van buiten aankomen en het sociale leven in de sociëteit en de toneel- en muziekgezelschappen die Banda kent.

Het zuiden van Neira wordt gedomineerd door fort Belgica, in 1672-1673 gebouwd door de Verenigde Oost-Indische Compagnie.² Rondom het fort ligt de zogenaamde ‘verboden kring’, waarbinnen niet zonder

---

1   Referaat gehouden ter gelegenheid van de aanbidding van: M. van Selm, *De Protestantse kerk op de Banda-eilanden 1795-1923. Een bronnenpublicatie*. Zoetermeer, 2004, op 11 februari 2005 aan de Theologische Universiteit te Kampen.

2   V.I. van de Wall, *De Nederlandsche oudheden in de Molukken* ('s-Gravenhage, 1928) 23-32.

toestemming van de hoogste bestuurlijke en militaire autoriteiten mag worden gebouwd. Niet voor niets is het fort hier, op een heuvel, gebouwd: vanaf het fort is een groot deel van Neira en de haven te overzien.

In Kampong Baroe, verder naar het oosten, wonen de moslims. Zij hebben hun eigen wijkhoofd, dat de titel 'luitenant der Arabieren' draagt. Kampong Pondok, op de zuidoostpunt van het eiland, is geen beste buurt: daar zijn de opiumkits en is de vismarkt, waar de ruwe en onbeschaafde vissers uit de regio hun waar verhandelen. Aan de westkust tenslotte is de Chinese wijk, met een kapitein der Chinezen aan het hoofd. Daar is ook de haven en zijn de loodsen voor de opslag van nootmuskaat en foelie, de kurk waarop de economie van de Banda-eilanden drijft.

In diezelfde Chinese wijk, vlakbij de ruïnes van fort Nassau, staat een gebouw dat wij aan de buitenkant meteen herkennen voor wat het is: de kerk. Net als de perkenierswoningen heeft het aan de voorkant een galerij of bordes met pilaren. Achter de pilaren, aan weerszijden van de dubbele deur in de voorgevel, bevinden zich twee ruitvormige gevelstenen. De ene gevelsteen is aangebracht ter herinnering aan de eerstesteenlegging in 1873 en vermeldt bekende namen: Hoeke en Lantzius, telgen uit bekende perkeniersgeslachten van Banda en oud-ouderlingen van de gemeente. De steen vermeldt ook dat het kerkgebouw op 25 mei 1875 werd ingewijd. De gemeente dateert weliswaar uit 1622, maar raakte bij een hevige aard- en zeebeving op 26 november 1852 haar kerkgebouw kwijt. Het heeft jaren geduurd voordat een nieuwe kerk verrees: talloze plannen zijn getekend en weer verworpen, er is gediscussieerd over de plaats van de kerk – naar het idee van sommigen te ver verwijderd van de gemeente – en het duurde lang voordat voldoende geld ingezameld was om de nieuwbouw te bekostigen.

Op de andere gevelsteen staat een gedichtje:

Hier zoekt men kracht om in zijn leven den God des levens eer te geven, hier werkt geloove liefdegloed en vreugd in 't Godgewijd gemoed; de waarheid reinigt hier van zonden, de hoop geneest hier zielewonden; treed sterv'ling dan met ernst en zin de deuren van dit Godshuis in.

Het is van de hand van dominee Mallinckrodt, van 1871 tot 1876 predikant op Banda, later hoogleraar aan de Universiteit van Groningen. Aan hem wordt ook de tekst van het Bandase volkslied toegeschreven.³

In de voorgevel van het kerkgebouw, net onder de punt van het dak, bevindt zich een uurwerk en op het dak hangt een luidklok. Ooit werden de kerkgangers naar de kerk genodigd door het luiden van de klok op het fort Belgica, maar als de militairen hun klokkenluidersplicht verzaakten, verschenen de kerkgangers te vroeg of juist te laat in de kerk. In 1888 werd een respectabele 2.000 gulden ingezameld – tegenwoordig: een kleine 22.000 euro – voor een eigen kerkklok met uurwerk, gemaakt door een firma in torenuurwerken in het verre Utrecht.

Een versleten kokosmat onttrekt bijna de drempel van het kerkgebouw aan de aandacht. Die bestaat uit stenen waarin het embleem van de Verenigde Oost-Indische Compagnie – een grote V met door beide ‘poten’ respectievelijk een kleine o en een kleine c – is gebeiteld. De vloer in de kerk is gemaakt van grafstenen die stuk voor stuk uit de V.O.C.-periode dateren. Graven liggen er niet meer onder, want het begraven in het kerkgebouw is op Banda al sinds het einde van de achttiende eeuw niet meer gebruikelijk. Begraven gebeurt op de kerkhoven aan de noordkant van de stad Neira. Christenen, Chinezen en moslims hebben daar elk hun eigen begraafplaats. Het christelijke kerkhof onderscheidde zich in de negentiende eeuw overigens van de andere twee in ongunstige zin: het onkruid tierde er welig, de muur eromheen was vervallen. Dat dit geen goede reclame ten opzichte van de Chinese en islamitische bevolking was, waren resident en kerkenraad met elkaar eens. Over de vraag wie het onderhoud van de christelijke begraafplaats moest betalen, werd minder eenvoudig overeenstemming bereikt.

We lopen verder de kerk in. Het interieur is eenvoudig: een rechthoekige ruimte met hoge ramen aan weerszijden, de muren aan zowel binnen- als buitenkant wit gepleisterd, een middenpad tussen rijen kerkbanken door. Ooit was de kerk zo goed als leeg, op een aantal banken voorin na. Kerkgangers dienden hun eigen stoel mee te nemen. In de praktijk betekende dit dat de gegoede ingezetenen van Neira door hun slaven

---

3 Joop van den Berg, *Het verloren volk. Een geschiedenis van de Banda-eilanden* ('s-Gravenhage, 1995) 49. Zie over Mallinckrodt voorts het lemma over hem van M.C. Jongeling in D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* (Kampen, 1983²) I, 152-154.

stoelen naar de kerk lieten brengen. De verschijning van slaven in de kerk vestigde er echter de aandacht op dat de zondagsrust blijkbaar niet voor iedereen gold. Na verloop van tijd besloot de kerkenraad daarom een aantal kerkstoelen aan te schaffen en deze voor een periode van een aantal jaar te verhuren aan kerkgangers, die wel voor een vaste zitplaats wilden betalen. Achterin de kerk konden minder gegoeden en armen dan wel een (staan)plaats vinden. Daarmee werd een zitplaats (voorin) in de kerk een statussymbool.

Bij de herbouw van de kerk in de tweede helft van de negentiende eeuw werden banken voor alle kerkgangers aangeschaft, waarop een kleine tweehonderd mensen een zitplaats konden vinden. Mannen en vrouwen zaten overigens gescheiden van elkaar, terwijl de vrouwen in de meerderheid waren. Aparte banken waren er voor de militairen uit het garnizoen: deze kwamen op zondag onder leiding van een luitenant naar de kerk. Als zij enkele zondagen achtereen niet verschenen, werd door de predikant bij de commandant van het garnizoen geïnformeerd waarom niet werd voldaan aan het bevel van de koning. Of de militairen altijd zoveel zullen hebben opgestoken van de preek, is de vraag. Het gebeurde bijvoorbeeld eens dat de begeleidende luitenant dermate dronken was dat hij midden onder de preek van zijn zitplaats opstond, naar de vrouwenbanken liep, daar 'luidop allerlei zotternij' begon te keuvelen en door de koster uit de kerk verwijderd moest worden. De kerkenraad verzocht vervolgens de militair commandant om voortaan maar een ander aan te wijzen ter begeleiding van de militairen.⁴

Ondertussen golden tijdens de kerkdienst strenge regels: er mocht in de nabijheid van het kerkgebouw niet gehandeld worden, zéker niet in sterke drank. Ook werkzaamheden aan de wegen rondom het kerkgebouw, verricht door bannelingen van Java die bij wijze van straf op Banda te werk gesteld waren, mochten niet op zondag plaatsvinden. De rust en orde rond het kerkgebouw werden gehandhaafd door een 'oppasser' van het gouvernement, die bij het bordes naar de deur van het kerkgebouw gestationeerd was.

In het kerkgebouw werd de goede gang van zaken bewaakt door de koster: hij hield de kerk schoon, zorgde ervoor dat in geval van avondkerkdiensten de lampen brandden, en verrichtte alle kleine

---

4 Wd. pred. Banda J. Finn namens kerkenraad Banda aan wd. resident Banda J.F.D. Fedder, Banda Neira 12 dec. 1833. Afschrift in AKB 387.

voorkomende werkzaamheden rond de kerkdiensten. Ter verhoging van het decorum, mogelijk ook vanwege zijn nevenfuncties van doodgraver en aanzegger, ging de koster in het zwart gekleed. Dat was een mooi argument om verhoging van traktement te vragen, want goedkoop was een degelijk zwart pak op de Banda-eilanden – waar allerlei eerste levensbehoeften van buiten moesten worden aan- en ingevoerd – beslist niet.

Als we verder naar voren lopen, tussen de kerkbanken door, zien we voorin de kerk een houten verhoging met op de rand daarvan een hek. Achter het hek staan aan weerszijden nog enkele banken. Wie de indeling van Nederlandse kerken kent, weet het al: deze banken zijn bestemd voor de kerkenraad, de ouderlingen en de diakenen.

De ouderlingen waren belast met het geestelijk toezicht op de gemeente, samen met de predikant, terwijl de diakenen de praktische zorg voor de armen in de gemeente droegen. Om in de kerkenraad gekozen te worden, moesten de mannen van onbesproken gedrag zijn en tot de trouwe kerkgangers behoren. Ook kennis van het Nederlands was vereist, omdat niet elke predikant die naar Banda kwam het Maleis al machtig was – en bovendien op de Banda-eilanden een Bandanees Maleis gesproken werd dat nog wel enige extra taalstudie vergde – en de kerkenraadsvergaderingen in het Nederlands plaatsvonden. De kring van mannen die aan die drie vereisten voldeden, was niet bijster groot: bestuursambtenaren waren de voor de hand liggende bron van aanvulling van de kerkenraad in geval van vacatures. Met de perkeniers en de dokter behoorden de kerkenraadsleden-bestuursambtenaren en de predikant tot de notabelen van het stadje Neira.

Tussen de kerkenraadsbanken hangt aan de achtermuur de houten preekstoel. Veel opsmuk zit er niet aan, de aandacht gaat uit naar de lessenaar. Daarop ligt een grote kanselbijbel opengeslagen, de zilveren sloten bungelen naar beneden. Het is de Statenvertaling. Een kostbaar bezit, want het tekort aan bijbels en psalmboeken was groot. Als er al vanuit Batavia of uit de drukkerij van dominee Kam op Ambon kerkboeken op Banda aankwamen, was het nog maar de vraag of de gewone kerkganger zo'n boek wel kon betalen. Het is daarom niet vreemd dat verschillende predikanten in hun jaarverslagen aan het kerkbestuur constateerden dat “de bijbel alhier een boek is waarvan men slechts enkele hoofdtrekken weet en nu en dan bij de godsdienstoefeningen wat opvangt,

maar dat zeer weinig gelezen wordt.”⁵ Of de gemeente wel kón lezen, was een vraag die de heren dominees verzuimden te stellen. Zo hoog was het opleidingsniveau van het gemiddelde gemeentelid niet: velen spraken thuis een andere taal dan waarin de schoolboeken geschreven waren en het schoolverzuim – vooral in die tijd van het jaar waarin nootmuskaat en foelie moesten worden geoogst – was hoog.

Op de preekstoel stonden aanvankelijk predikanten, later hulppredikers: mannen die in Nederland geboren en getogen waren en daar hun opleiding genoten hadden. Banda was een kleine gemeente en daardoor vaak de eerste Indische gemeente voor de predikanten die er aankwamen. Elke predikant en hulpprediker bracht zijn eigen inzichten over exegese, doopen en avondmaalspraktijk, huwelijken, collectedoelen en de aan zijn ambt verbonden levenswandel mee. Als die (sterk) afweken van die van zijn voorganger, kon dat aanleiding geven tot discussies in de kerkenraad. Voor dergelijke zaken bestonden namelijk geen voorschriften. Een eigen huishoudelijk reglement schreef de kerkenraad pas in 1918, terwijl in allerhande algemeen-kerkelijke reglementen niets over grondslag en belijdenis van de Indische kerk was vastgelegd. Niettemin bereikten kerkenraad en predikant doorgaans spoedig overeenstemming: dominee voegde zich naar de op Banda bestaande praktijk, of de kerkenraad ging akkoord met herroeping van een onder een vorige predikant genomen besluit.

Het was de predikant wel aan te raden enige bescheidenheid in acht te nemen en tact en inlevingsvermogen aan de dag te leggen. Wie met te veel bombarie allerhande vernieuwingen wilde doorvoeren of eens even de misstanden die onder zijn voorganger(s) gerezen waren, wilde rechtzetten, kon op verzet rekenen. Het was moeilijk manoeuvreren soms, temidden van het bijgeloof dat binnen de gemeente welig tierde – toen één van de predikanten zijn verstand verloor, brachten gediensstige gemeenteleden een heuse duiveluitdrijver aan zijn bed. Soms ook stonden de economische belangen van gemeenteleden lijnrecht tegenover die van de kerk, bijvoorbeeld als de kerkenraad wegens achterstallige betaling van rente en aflossing besloot tot verkoop van aandelen in specerijperken waaruit het diaconiefonds leningen waren verstrekt.

---

5 Predikant Banda J.F. Verhoeff namens kerkenraad Banda aan bestuur over de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië te Batavia, Banda Neira [maart] 1889. Van Selm, *De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden*, 296-300, hieruit 298.

Wat zag de predikant nu als hij vanaf de preekstoel ‘zijn’ kerk in keek? Allicht werd zijn aandacht getrokken door de galerij boven de ingang van het kerkgebouw, met daarop iets dat niet veel kleine kerkelijke gemeenten in Indië bezaten: een orgel. Het was weliswaar maar een eenvoudig harmonium, maar toch anders dan de fluitorkesten die bij kleinere gemeenten in de Molukken voor de begeleiding van het kerkgezag zorgden. Dat bezit leverde op het kleine Neira echter wel een probleem op: wie moest het ding bespelen? Gelukkig bleek een uit Nederland afkomstige onderwijzer bereid om, naast zijn ambt als diaken, als organist te fungeren.

Het kerkgezag werd geleid door een voorzanger, die vaak tevens de rol van voorlezer vervulde. Hij verzorgde vanaf een lessenaar onder de preekstoel de Schriftlezing en deed eventuele afkondigingen, bijvoorbeeld van collectedoelen en voorgenomen huwelijken. Deze laatste moesten op drie achtereenvolgende zondagen worden afgekondigd en konden pas gesloten worden als geen bezwaren inkwamen. Het grootste bezwaar tegen huwelijksluitingen van de predikanten zelf was dat de bruidsparen er een gewoonte van maakten om veel te laat in de kerk te verschijnen voor de huwelijksdienst, voor het overige streefden zij ernaar om het ongehuwd samenwonen zoveel mogelijk te bestrijden.

Op Neira was de kerk in twee delen verdeeld: een Nederduits of Hollands en een Maleis deel.. Beide delen kwamen in afzonderlijke kerkdiensten bij elkaar, waarbij in het eerstgenoemde deel het Nederlands en in het laatstgenoemde deel Maleis de voertaal was. Omdat de Hollandse kerkdiensten hoger in aanzien stonden, bezochten ook mensen die het Nederlands maar zeer ten dele machtig waren de diensten van het Hollandse deel. Bij Avondmaalsdiensten werd daarmee rekening gehouden: in het Maleise deel werd de eerste tafel in het Nederlands bediend, in het Hollandse deel de laatste tafel in het Maleis. De Avondmaalsdienst werd te allen tijde door de predikant geleid. De leiding van de overige Maleise diensten was in handen van de *guru jemaat*, een godsdienstonderwijzer die aan de kweekschool voor inlandse onderwijzers op Ambon was opgeleid. Hij was belast met het leiden van kerkdiensten en andere godsdienstige samenkomsten en het geven van catechisatie aan de jeugd van het Maleise deel der gemeente.

Op kerkelijke feestdagen was de opkomst hoog. Zeker met Kerst kwam de gemeente massaal op, in de mooiste kleding die men maar vinden kon. Doopdiensten waren, in elk geval bij doopouders uit de Maleise

gemeenschap, minder populair. Liever liet men een kind aan huis dopen, bij voorkeur op de verjaardag van grootvader of grootmoeder. Aan het doopwater hechte men bijzondere betekenis. Graag wilde men het bewaren, om er bij bijzondere gelegenheden – te beginnen bij de doopplechtigheid zelf – een teug van te nemen.

Naast het doopvont, een doopbekken dat schuin onder de preekstoel staat, is een deur. Die leidt naar de consistorie, de kamer waar de kerkenraadsvergaderingen plaatsvonden. Ook fungeerde de consistorie als catechisatielokaal, waar de dominee aan kinderen en ouderen bijbels onderwijs gaf.

Als we het kerkgebouw door de achterdeur verlaten, zien we in de niet eens zo verre verte de vulkaan Gunung Api liggen. Het is uiteindelijk echter niet een vulkaanuitbarsting geweest die het kerkgebouw geveld heeft, maar de burgeroorlog in de Molukken die in 1999 uitbrak. Het kerkgebouw ging toen in vlammen op. De geschiedenis van de kerkelijke gemeente op Banda is echter niet verloren gegaan: die is, in elk geval voor wat betreft de negentiende eeuw, opgetekend in de bronnenpublicatie *De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden 1795-1923*.

“... echter vertoonen de meesten een schijnheilig gelaat.”
(J.F. Bormeister, Buru, 1825)¹

Chr.G.F. de Jong

Inleiding

De aanbieding van een aantal bronnenpublicaties over een betrekkelijk onbekend stuk van de Indonesische kerk- en zendingsgeschiedenis is een mooie aanleiding om kort stil te staan bij de vraag waar ze voor dienen. Bronnenpublicaties, vooral die welke over het Nederlandse koloniale verleden gaan, zijn zeer geschikt als uitgangspunt voor interculturele geschiedschrijving. En dus ook voor enkele mijmeringen over de vraag: Wat is “interculturele geschiedschrijving”. Die vraag is van belang omdat de term het gevaar loopt een modekreet te worden of voor bepaalde karren te worden gespannen.

Algemeen gesteld: interculturele geschiedschrijving, met in haar kielzog de interdisciplinaire geschiedschrijving, is een kind van onze tijd. Beide termen, intercultureel en interdisciplinair, zijn niet hetzelfde, als raken ze elkaar op veel punten en overlappen ze elkaar soms gedeeltelijk. Wie de wisselwerking tussen verschillende culturen bestudeert moet onvermijdelijk een beroep doen op andere disciplines dan alleen zijn eigen en is dus interdisciplinair bezig. Hierbij doet men naar mijn oordeel het beste zich te bewegen binnen twee door Gerardus van der Leeuw gestelde voorwaarden, te weten *onbevangenheid* en *opshorting van oordeel*, instrumenten die de vergelijkende godsdienstwetenschap pleegt samen te vatten met de term *epochè*, ook wel *methodisch agnosticisme* genoemd. Ik zou daar zelf de eis van *wetenschappelijke gestrengheid* aan willen toevoegen. Maar deze laatste eis spreekt eigenlijk vanzelf.

---

1 Referaat gehouden ter gelegenheid van de aanbieding van: Chr.G.F. de Jong, *De Protestantse Kerk in de Midden-Molukken 1803-1900. Een bronnenpublicatie. I, 1803-1854*. Zoetermeer, 2004, op 11 februari 2005 aan de Theologische Universiteit te Kampen. Citaat op p. 129.

Hoe is het begonnen?

De termen intercultureel en interdisciplinair hebben een ietwat crisisachtige ondertoon, alsof de traditionele disciplines het niet alleen meer afkunnen. Alleen daarom al zijn ze interessant. Ze lijken nieuw en als je de huidige beoefenaars moet geloven, hebben ze zo ongeveer allemaal aan de uitvinding ervan bijgedragen. Maar in werkelijkheid liggen de wortels tussen de beide wereldoorlogen, met name in Straatsburg van de jaren dertig. Daar waren toen geluiden hoorbaar van historici, geografen en sociologen, die onder het juk van de marxistische geschiedschrijving uit wilden, die toen in opmars was, maar ook niet terug wilden naar de negentiende-eeuwse opvatting dat geschiedenis vooral politieke geschiedenis moest zijn, de geschiedenis van staten, koningen, pausen, kerkelijke organen en hun structuren. Men bevond zich in een soort niemandsland en wilde nieuwe wegen inslaan. Noch de strijd tussen arbeid en kapitaal noch die tussen staten, tussen vorstenhuizen of leiders van godsdienstige blokken of bewegingen was de motor der geschiedenis. Onder het adagium *terug naar de archieven* zocht men het in een derde richting. Het besef ontstond dat het allemaal niet zo eenvoudig was, dat zowel marxisten als politieke en economische historici en organisatiehistorici sterk gereduceerde modellen gebruikten, soms nuttig maar altijd beperkt van bruikbaarheid en scope, en dat in werkelijkheid tal van uiteenlopende factoren samenspannen, die gezamenlijk de richting bepaalden die de geschiedenis nam – als er al een eenduidige richting viel waar te nemen – en die ter verklaring dienden te worden bestudeerd, verdisconteerd of zelfs geïntegreerd in een groter geheel. Bovendien, beide stromingen gingen uit van het Doornroosje-model:² ze verdeelden de wereld in twee kampen, het actieve, min of meer democratische westen en de passieve, sluimerende en meestal door despoten geregeerde rest van de wereld, die (in de moderne tijd) door het westen uit haar eeuwenlange sluimer werd gewekt. Maar beide stromingen zaten er naast, zo vond men. Interactie (tussen oost en west, noord en zuid, het Westen en “de rest”) werd het nieuwe toverwoord. Een dergelijke benadering maakte het historische handwerk veel leuker en interessanter dan die ooit geweest was. En ook beter.

---

2 Term ontleend aan C.A. Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780-1914: global connections and comparisons*. Malden, Mass., [etc.]: Blackwell, 2004.

Het begon simpel. Onder meer met historici die de samenhang bestudeerden tussen de geografische inrichting van een land of continent enerzijds en anderzijds de mens en de manier waarop die met zijn omgeving omging. Anderen gingen verder op de ingeslagen weg en verbreedden deze aanpak. Ze onderzochten het samenspel van fysieke, culturele en geestelijke omstandigheden, die in hun samenhang de koers der geschiedenis zouden bepalen. De onderliggende gedachte was dat de loop van een rivier immers niet alleen door de plaats van de bron bepaald wordt, maar ook en nog veel meer door de bedding waardoor hij stroomt, eventuele obstakels en stremmingen, dammen, dijken, omgewaaide bomen en wat dies meer zij. Men had en heeft gelijk.

Op dezelfde manier bieden bronnenpublicaties in de sfeer van de kerk- en zendingsgeschiedenis, indien goed opgezet en gebruikt, alle gelegenheid om achter de stereotypen te kijken, die al gauw opborrelen wanneer het thema van het christendom in een koloniale samenleving aan de orde komt. Hoewel de moderne (i.e. negentiende eeuwse) zending van overwegend piëtistische en dus van niet-politieke oorsprong was, was dat een zwaar beladen thema. Daarover wil ik U thans kort onderhouden.

Zoals in andere meer “profane” takken der geschiedschrijving niet de strijd tussen arbeid en kapitaal, noch de conflicten tussen en van staten, koloniën of vorstenhuizen de enige of zelfs maar de voornaamste motor der geschiedenis zijn, zo zijn ook in ons geval niet de zendingsorganisaties, Europese kerken, predikanten en zendelingen bepalend geweest voor het verloop der kerk- en zendingsgeschiedenis. In de Zuidoost-Aziatische context – waartoe ik mij thans wil beperken – hebben ze hun rol gespeeld, zeker in de beginfase, doch zelfs voor die periode mag hun betekenis niet overschat worden. Ze waren niet de prins die de dommelende en in duisternis levende, niet-Europese medemens wakkerkusten en nadien opvoedden. Deze laatste kende een eigen, vaak veel bewogen geschiedenis en dynamiek. Als zodanig maakten de westerse en de niet-westerse wereld deel uit van een gecompliceerd en in tijd en ruimte voortdurend veranderend en verschuivend mozaïek van krachten, interacties, elementen en factoren, die de onderlinge - betrekkingen misschien niet op de korte maar wel op de middellange en de lange termijn bepaalden. Predikanten, gouvernementsambtenaren, zendelingen en andere waarnemers maken met hun rapporten, verslagen, dagboeken en brieven weliswaar de demarcatielijn tussen de oosterse

cultuur, religie en adat enerzijds en de westerse koopmansgeest, expansiedrift en bekeringsijver zichtbaar, doch vertellen slechts een fractie van het verhaal. Want zoals de zee bij Fernand Braudel, een van die Franse vernieuwers, geen scheidsmuur is maar allerlei mogelijkheden tot communicatie, handel, uitwisseling van gedachten en ideeën, kortom tot wederzijdse beïnvloeding en interactie biedt, zo was die missionaire en koloniale demarcatielijn ook en vooral een raakvlak, een plaats waar onvermijdelijk wisselwerking en uitwisseling tussen en van culturele en godsdienstige opvattingen en inzichten plaatsvond. Geen eenrichtingsverkeer maar tweerichtingsverkeer. Het feit dat het oordeel der Europeanen over de jonge Indische christenheid vaak uitgesproken negatief was, omdat die weigerde zich in haar handelen en denken in te passen in de westerse structuren en schema's of slechts deed alsof – zoals uitgedrukt in de titel van dit referaat – doet hier niets aan af, sterker: kan als een onderbouwing van dit interactiemodel gezien worden. Europeanen hadden het laatste woord niet, al dachten ze dat wel. Vanaf dominee Sebastiaan Danckaerts (begin zeventiende eeuw) stoorde het de Nederlanders dat men in de Molukken het calvinistische christendom weliswaar aannam, doch er een eigen vorm en inhoud aan wenste te geven, zelf wenste te bepalen hoe dat diende te worden ingepast in het beeld dat men van zichzelf en de omringende wereld had. In de misprijzende woorden van de in de titel van dit referaat reeds ten tonele gevoerde zendeling J.F. Bormeister (1825): “dewijl zij nog schoot- en boezemzonden bijbehouden willen, schoot- en boezemzonden van Oost-Indiën, afgoderei, onreinheid en bijgeloof”.³ Het is interculturele benadering die ons voorbij Bormeister kan voeren en nieuwe wegen kan wijzen.

Een doodlopende steeg

Gêne

Nog een punt. Hoe u hier verder ook over mag denken, de interculturele of zo u wilt de interdisciplinaire benadering heeft het voordeel dat het de beoefenaars misschien een uitweg kan bieden uit een doodlopende steeg. Dat is deze, dat het christendom in de derde wereld vaak samenhangt met

---

³ *Ibidem.*

het Europese koloniale verleden. De meeste moderne oplossingen van dit probleem, die hier en daar gevonden zijn of worden, zijn op zijn minst gedeeltelijk schatplichtig aan de genoemde Franse vertegenwoordigers van wat wel de “New History” of “Histoire Nouvelle” genoemd wordt, al beseft men dit vaak niet.

Heel anders dan bijvoorbeeld in de Angelsaksische wereld het geval is – vooral in liberale kringen is men trots op wat de Engelsen de wereld buiten Europa gebracht hebben – is in Nederland voor veel mensen, historici inclusief, de samenhang tussen de kerk- en zendingsgeschiedenis in de vroegere koloniën en het eigen koloniale verleden ronduit een pijnlijke en gênante affaire. Ik ben zo vrij de ondergang van het Zendingshuis in Oegstgeest (1999-2000) daaraan toe te schrijven, althans gedeeltelijk. Zoals iemand tijdens een afscheidsreceptie van een zendingsbestuurder zei: de zending heeft geen verleden, alleen een toekomst. Binnen een jaar was de schitterende, twee eeuwen oude bibliotheek van de Raad voor de Zending, die enkele tienduizenden banden rijk was, opgeheven. U begrijpt, ik was niet verbaasd, wel bedroefd.

Dat gevoel van gêne bestaat binnen kerk en theologie in Nederland misschien nog wel pregnanter dan in de politiek, de wetenschap of het zakenleven. Deze laatste leven vaak bij de dag, de kerk staat echter in een traditie van eeuwen. Ze streeft daarbij het goede na, niet alleen voor zichzelf maar voor de mensheid als geheel, althans dat zou ze moeten doen. In de praktijk stuit de kerk echter op veel onbegrip en wantrouwen, dat in Indonesië zo treffend wordt samengevat met de term *agama belanda* (Nederlandse godsdienst), een term die maar geen zachte dood wil sterven, laat staan een harde. *Agama belanda* is geen eervolle geuzennaam. Hij is bovendien onjuist. Hij werd en wordt in Indonesië soms nog steeds in bepaalde kringen als diskwalificatie gebruikt om de nauwe samenhang tussen koloniale staat en de protestantse christenheid aan te geven en daarmee de kerk verdacht te maken als een bijwagen en restant van het vroegere kolonialisme.

Een uitweg?

Generaties Europese en Indonesische contextuele theologen en missionarissen hebben met deze en aanverwante problemen geworsteld, met wisselend succes. Er is nu eenmaal zoiets als historische causaliteit, die kan niet genegeerd worden. Het moderne christendom is in Zuidoost-Azië ge-

bracht door Europeanen. Het gaat niet aan te doen alsof dat niet zo is. Maar dat betekent niet dat met het koloniale begin het verhaal is essentie verteld is, de piketpaaltjes in de grond zijn geslagen en niet meer verzet kunnen worden. Integendeel. Het begint pas, want deze herkomst maakt slechts 10% van het verhaal uit of misschien wel minder. De Indonesische christenheid ging zoals gezegd al snel haar eigen weg, bouwde haar eigen kerk naar eigen inzichten, handelend en denkend vanuit de eigen beleavingswereld, waarbij de ideeën der Europeanen kritisch werden gewogen, opgenomen of verworpen. Al lang voor de twintigste-eeuwse wereldzendingconferenties de “jonge kerken” op de agenda plaatsten, was in de koloniën de vorming van een eigen theologische en kerkelijke traditie al in volle gang. Alleen waren de Europese geesten er nog niet rijp voor, die leefden nog in een door het sprookje van Doornroosje beheerst denkklimaat. Dit blijkt duidelijk uit de in deze bronnenpublicaties opgenomen verslagen der zendingen en predikanten – het feit dat die soms niet mals waren in hun be- en veroordeling leidt onvermijdelijk tot de conclusie dat er wat interessants aan de hand was. Worden die eigen Indonesische inzichten daar vaak in negatieve termen beschreven, positief gesteld betekent dit dat die correspondentie en werkverslagen, die samen met rapporten van gouvernementsambtenaren de voornaamste, soms zelfs de enige bronnen zijn die we hebben, indien goed, d.w.z. *tussen de regels door* gelezen, een prachtige en unieke bron zijn om de eigen geschiedenis van – in dit geval – de Molukse kerk te schrijven.

Een mooi en recent voorbeeld van een dergelijke opzet is een artikel van de Amerikaanse historica Rita Kipp, die op deze manier het werk van twee vrouwen in de zending heeft onderzocht. De titel van haar artikel luidt: “Two Views of the Minahasa; or, Whatever Happened to the Poor, Heathen Bushnatives?”⁴ U hoort het al aan deze titel, niks geen arme, in duisternis wandelende en naar het Europese licht hunkerende “heidenen” in een stagnerende wereld. Die hebben plaatsgemaakt voor mensen van vlees en bloed, met ambities, goede en slechte eigenschappen, die wisten wat ze wilden, zoals ieder ander. We zijn hier lichtjaren verwijderd van Bormeister en Nederlandse standaardwerken als Coolsma’s *Zendingseeuw*

---

4 Rita Smith Kipp, “Two Views of the Minahasa; or, Whatever Happened to the Poor, Heathen Bushnatives?” In: *The Journal of Asian Studies*, 63, no. 3 (August 2004) 597-624. Zie beneden, Boekbesprekingen.

en Van Boetzelaer's *Protestantsche Kerk*, hoe nuttig die op zichzelf ook (geweest) zijn.

Problemen

Laat mij nog iets dieper mogen ingaan op de problemen waarmee de historicus die de geschiedenis van kerk en christendom in Zuidoost-Azië wil beschrijven, zich geconfronteerd ziet. De beschikbare archieven zijn die der Europese politieke en kerkelijke machthebbers, achtereenvolgens de Portugezen, de VOC en de koloniale civiele en kerkelijke overheden der negentiende en begin twintigste eeuw. Hierin komen de Indonesiërs maar hoogst zelden zelf aan het woord. Andere bronnen zijn er niet, laat staan ongecensureerde, die van de hand van de Indonesiërs zelf zijn. De Indonesiër sprak niet. Om met de antropologe Gayatri Chakravorty Spivak te spreken: *Can the Subaltern Speak?*⁵ Het antwoord was lange tijd: no. De subaltern sprak niet, hij luisterde slechts en als hij al wat zei, dan was dat alleen de moeite van het noteren waard als het binnen de kaders en grenzen viel, die de Europeanen gesteld hadden. Een fraai, vroeg voorbeeld hiervan is een der metgezellen van de bekende zestiende-eeuwse missionaris Fr. Xaverius, Emanuel Hativensis genaamd. Deze was door Xaverius gedoopt. Over hem is en wordt nog steeds enthousiast geschreven, niet alleen door Jesuïeten en hun historici, maar ook door moderne missiologen. Die zien in hem de eerste Molukse theoloog. Die belangstelling is te danken aan het feit dat van Emanuel een toespraak bewaard is gebleven, waarin deze een aansporing doet aan de christelijke hoofden onder zijn gehoor tot trouw aan de Schepper en hoogste God, in wie alle christenen geloofden. Deze toespraak hield hij in 1562 tijdens een mis in Hative, een dorp op Ambon. Hij was toen al uitgegroeid tot een belangrijk man voor de kerk op Ambon, die bijvoorbeeld kon beslissen of iemand gedoopt mocht worden of niet. Zijn dorp was het Rome van Ambon. Zijn populariteit was vooral gebaseerd op het feit dat hij de Portugese zaak met hart en ziel was toegeedaan. Maar in zekere zin deed deze Emanuel weinig meer dan buikspreek: er kwamen alleen Europese of door Europeanen georkestreerde geluiden uit zijn mond. Toen de Portugese invloed verdween, verdween ook die van Emanuel en zijn

---

5 Aldus de titel van haar artikel in: Cary Nelson, Lawrence Grossberg (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*. Basingstoke: Macmillan Education, 1988.

omgeving. Deze man de eerste Molukse theoloog noemen is dan ook wat overdreven. Hij was meer een theologische huurling. De historicus die het juist om een eigen Moluks geluid te doen is, moet niet bij hem zijn. Ongetwijfeld zullen de VOC-archieven die momenteel ontsloten en gepubliceerd worden (of op korte termijn zouden moeten worden) andere inzichten opleveren.

Authentiek geluid

Wie dat “Molukse geluid” zoekt, lijkt op het eerste gezicht voor een vrijwel onmogelijke opgave gesteld te zijn. Doch helemaal hopeloos is zijn of haar zoektocht niet, want de Europese VOC-koopman of koloniale ambtenaar is zijns ondanks toch wel tot enige medewerking bereid. In zijn berichtgeving werd de Europeaan geleid door de situatie “in het veld”. Het gaat erom daarmee ons voordeel te doen.

Sedert het begin der zestiende eeuw stuitte de schriftloze cultuur der Molukken op de door het schrift beheerste cultuur der Europeanen. Dat zijn twee ongelijksoortige grootheden. Van de eerste, die het dorp met zijn inwoners van vissers, boeren en handelaren en hun manier van leven, geloven en werken als subject en voedingsbodem heeft, is weinig bekend, behalve een aantal structurele ontwikkelingen en andere zaken die overwegend de lange termijn betreffen. Dit geldt zowel de godsdienstgeschiedenis als de profane geschiedenis, zij het voor deze laatste in iets mindere mate, voornamelijk wegens het verschil in omvang en kwaliteit der archieven. Vooral in de negentiende en twintigste eeuw waren er onder de gouvernementsambtenaren kundige taalwetenschappers en historici. Ook waren er ontdekkingsreizigers en antropologen, en wat we tegenwoordig amateur-reisboekenschrijvers zouden noemen, zoals de bekende Ida Pfeiffer (1797-1858).

De inheemse christenheid

Wat na 1600 over de inheemse christenheid geschreven werd, valt ruwweg in twee groepen uiteen: ten eerste de meer formele zaken, zoals bijvoorbeeld het aantal kerk- en avondmaalsgangers en schoolkinderen,

de opleiding en aanstelling van schoolmeesters, de stichting van nieuwe kerkelijke gemeenten, het aantal malen dat doop en avondmaal bediend werden e.d.; ten tweede de zaken die bij de Nederlandse achterban op meer belangstelling konden rekenen, zoals de verrichtingen der predikanten en, vanaf 1800, van de zendelingen, wonderbaarlijke bekeringen – vooral die op het sterfbed waren populair –, verre, gevaarlijke en vruchtbare dienstreizen, de opofferingsgezindheid der zendelingen, het openen van nieuwe kerken en scholen en het verbranden of in zee gooien van beelden, offerstenen en andere met de inheemse traditionele religie samenhangende voorwerpen. Dit geheel was onveranderlijk gelardeerd met klachten over hoe slecht het met de inheemse christenheid gesteld was, hoeveel “bijgeloof” er nog in de jonge kerk bestond, hoe oppervlakkig het inheemse geloofsleven was – om over het Europese geloofsleven in Indië maar niet te spreken –, hoe slecht voor mens en maatschappij de traditionele religie en de islam waren, hoe onaanvaardbaar hoog de absentie van kerkdienst en school was, en tenslotte hoeveel werk er voor de Europeanen *dus* nog te doen was. Want al deze berichtgeving had vooral ten doel de eigen aanwezigheid te rechtvaardigen en – wat de zending betreft – bij de Nederlandse achterban de hand van de knip te krijgen.

Dit laatste verdient wat meer aandacht

Wil men iets meer te weten komen over de andere kant van de medaille, de manier waarop binnen de Molukse samenleving tegen die nieuwe religie werd aangekeken, dan dient men zoals gezegd zijn toevlucht te nemen tot het tussen de door de Europeanen geschreven regels door lezen. Maar ook wanneer men onderscheid probeert te maken tussen feiten en oordelen om zo die onbekende inheemse werkelijkheid te reconstrueren die de schrijvende zending, predikant of gouvernementsambtenaar tot zijn oordeel bracht, dan zij men op zijn hoede. Want niet alleen in zijn oordeel maar ook in zijn belangstellingsfeer week de Europeaan op tal van onderdelen af van de bevolking. Wat de ene partij het vermelden waard vond, vond de andere dat vaak niet. Dat komt omdat observaties en “feiten” nooit losgemaakt kunnen worden van de machtspositie en klasse van de waarnemer. De feministisch ingestelde historicus zou hieraan

onmiddellijk toevoegen: de “gender” van de waarnemer. En het was een mannenwereld, zij het een beschaafde.

Observaties en oordelen waren aldus deel van een groter geheel. Ze vormden de expressie van de positie der Europeanen binnen en vooral tegenover de Ambonse samenleving. In deze meestal negatieve oordelen kwam het zelfbeeld der Europeanen tot uitdrukking als “beschaafden” tegenover “onbeschaafden”, “gelovigen” tegenover “heidenen”, met welke termen tevens impliciet een rechtvaardiging van de eigen aanwezigheid werd gegeven. Ook werd zo een schijn van legitimiteit verleend aan het soms wel erg brute optreden van de VOC en na 1800 van de koloniale overheid tegenover de inlandse bevolking, zoals het opruimen van haarden van verzet tegen de opmars van christendom en westerse beschaving.

Twee voorbeelden

Dit alles betekent echter niet dat alle contemporaine observaties en oordelen voor de negentiende eeuwse en oudere onderzoekers geen waarde hebben en van alle informatieve kracht beroofd zijn, al was het maar omdat die contemporaine observaties in wisselende contexten gedaan zijn en daarvan onvermijdelijk de sporen dragen. De lokale cultuur en adat laten zich nu eenmaal niet zomaar achter welgekozen bewoordingen verbergen, die manifesteren zich op de meest onverwachte wijzen en plaatsen. Soms ontsnappen bepaalde elementen en die zijn, met de nodige voorzichtigheid, te reconstrueren.

Vijfbonders en negenbonders

Van Fraassen⁶ en anderen hebben erop gewezen dat in de Centrale Molukken eeuwenlang een allesomvattende tweedeling bestaan heeft, waarin niet alleen de bevolking maar zelfs de gehele cosmos was ingedeeld in twee tegenover elkaar staande en elkaar aanvullende delen: in het geval van de bevolking ging het om Vijfbonders en Negenbonders. Er hebben verschillende strategieën bestaan om de uit deze tweedeling voortvloeiende conflicten en spanningen het hoofd te bieden. Een daarvan

---

6 Ch.F. van Fraassen, *Ternate, de Molukken en de Indonesische archipel*. (2 delen. Diss. Leiden; Goes, 1987) II, hfdst. xii.

was de figuur van een rechtvaardige heerser, die boven alle partijen stond. U begrijpt het, het waren achtereenvolgens de VOC, de koloniale staat en de Indonesische overheid die zich graag voor deze rol leenden. Het mag tevens duidelijk zijn, dat in dit opzicht de belangen en de onderscheiden posities van enerzijds de protestantse kerk en anderzijds de VOC resp. de koloniale staat nogal uiteengingen. Het vaak gezamenlijk optrekken van kerk en overheid heeft het de laatste onnodig moeilijk gemaakt die rol van rechtvaardige heerser te spelen.

In de Centrale Molukken was het vanaf de Portugese tijd de scheidslijn tussen Vijfbonders en Negenbonders, die bepaalde of een dorp of streek tot de islam dan wel tot het christendom behoorde of overging. De Vijfbonders van noordkusten van Ambon en de Uliassers waren in tal van opzichten op het islamitische Ternate georiënteerd, terwijl de Negenbonders van Leitimor (het zuidelijke schiereiland van Ambon) en de rest van de Uliassers welhaast vanzelfsprekend met de Portugezen en later de Nederlanders in zee gingen. Hierbij namen als expressie van deze alliantie de islam en het christendom de plaats van resp. de Vijfbond en de Negenbond in. De figuur van Emanuel Hativensis, die boven genoemd is als eerste Molukse theoloog, dient in de eerste plaats gezien te worden als pion op het godsdienstige en politieke schaakbord dat de Midden-Molukken in zijn dagen vormden. Over nauwe banden tussen lokale cultuur, adat, politiek, handel en godsdienst gesproken!

Pattimura

Om nog een bekend geval te noemen: in het door de Europeanen geconstrueerde geschiedbeeld van Indië wordt meestal een cesuur gelegd bij het jaar 1800. De VOC was verdwenen en daar kwam een koloniaal regime voor in de plaats. Oost-Indië veranderde van een verzameling handelsposten en scheepvaartroutes in Nederlands-Indië, een uitdijende staatkundige eenheid, bestuurd door een ingewikkeld, hiërarchisch opgebouwd stelsel van ambtenaren en gouvernementsorganen, voor de Molukker van die tijd grotendeels ondoorzichtig al was het maar omdat het bovenste stuk van de piramide zich op Java en in Nederland bevond. En ook kerkelijk vormden in deze visie de jaren rondom 1800, zeker wat de Midden-Molukken betreft, een periode van overgang, verwarring en achteruitgang. Er waren namelijk geen predikanten! Een fraai voorbeeld van klerikale zelfoverschatting, zo kenmerkend voor het Doornroosje-

tijdperk. Uit de archieven blijkt dat voor het besef van de bevolking zelf die cesuur nauwelijks heeft bestaan. Het dagelijks leven in de dorpen en tuinen werd er niet door beïnvloed, terwijl grote delen van Ceram slechts bij geruchte van het bestaan der Nederlanders gehoord hadden. Predikanten bemoeiden zich toch al weinig direct met de inheemse christenheid, die veel meer aangewezen was op de diensten der inlandse schoolmeesters. En daaraan was geen gebrek.

En Pattimura (Thomas Matulesy) dan, zult u vragen? Was dat niet de leider van een opstand tegen de Nederlanders, een vrijheidsheld, die handig gebruik maakte van het op dat moment (maart 1817) heersende machtsvacuüm – de Engelsen waren bezig weg te gaan, de Nederlanders bezig terug te keren? Nee. De kern van de kwestie was niet de terugkeer van de Nederlanders als zodanig. De latente en soms minder latente spanningen tussen de Vijf- en Negenbonders (inmiddels die tussen islamieten en christenen) maakten een boven de partijen staande “rechtvaardige vorst” nog steeds nodig, dat besepte Pattimura heel goed. Wat de vlam in de pan deed slaan was dat de Nederlanders de bestaande infrastructuur van kerken en scholen dreigden aan te tasten en daarbij de figuur van de schoolmeester bedreigden. De kerkelijke infrastructuur van eeuwen stond op het spel. Pattimura en zijn psalmzingerende schoolmeesters vochten wat zij beschouwden als een heilige oorlog. Ze streeden niet tegen het koloniale bestel als zodanig, maar tegen de seculariserende tendensen die uit het postrevolutionaire Europa van Napoleon en de Verlichting kwamen overwaaien en die een verzwakking van hun positie tegenover de islam zouden veroorzaken. Opnieuw: hoe belangrijk is een interculturele en interdisciplinaire aanpak van een dergelijke complexe geschiedenis.

Slotopmerking

De Pattimura-kwestie is een fraaie onderbouwing van wat ik vanmiddag getracht heb uiteen te zetten: uit zijn optreden blijkt zonneklaar dat er in de Molukken al een eigen vorm van christendom had wortel geschoten, die de Nederlanders kennelijk ontgaan was, althans waarover ze alleen in negatieve en laatdunkende termen plachten te schrijven doch die ze in zijn ware diepte nooit geheel gepeild hadden. Maar de Ambonees was niet be-

reid om die zo maar op te geven. Uit de heftigheid van Pattimura's optreden blijkt hoe stevig en diep die wortels in het volksleven en in de volksziel verankerd waren.

Ik eindig met de wens uit te spreken dat deze bronnenpublicaties de gebruikers mede in staat zullen stellen tot het bestuderen van de eigen Molukse kerkgeschiedenis in de hier bedoelde "interactionele" zin.

Mededelingen

Opmerking naar aanleiding van het artikel “Instrumenten van beschavingspolitiek’. Zending en missie over de politieke status van Nieuw-Guinea 1947-1956” van J. van de Wal in *DZOK* 2003/1, 1-28.

G.J. Clay

Bij het lezen van de artikelen over dit onderwerp in het *Documentatieblad* zou er een verkeerd beeld kunnen ontstaan over de structuur van het zendingswerk op Nieuw-Guinea. Vanuit mijn eigen ervaring uit de jaren 1950-1962 als ressortszendingspredikant in Serui (Japen en Waropen) en in Sorong (Radja Ampat vanaf het eiland Doom) zou ik voor een beter begrip daarvan op twee punten nadere informatie willen geven: 1) de positie van de “terreinleider” en 2) de (on-)afhankelijkheid ten opzichte van het Gouvernement.

1) Oorspronkelijk was één zendeling aangewezen als voorzitter van de om de één of twee jaar gehouden Conferentie van Zendelingen. Tevens was deze zendeling terreinpenningmeester. Omstreeks 1951 kwam plotseling de naam “terreinleider” in zwang. In het Jaarverslag 1961 en 1962 wordt vermeld dat “ds. A. Rigter het gehele jaar optrad als voorzitter en penningmeester van de algemene contactgroep van zendingsarbeiders”. Daarnaast was er de “Algemeen Schoolbeheerder” die de zaken van het gesubsidieerde onderwijs (dorpsscholen, vervolgscholen enz.) behartigde. Deze behandelde subsidie-aanvragen e.d. Wat betreft de positie van de ressortszendingspredikanten: in mijn periode was de *guru* zowel onderwijzer aan de dorpsschool als ook gemeentevoorganger. Het plaatsen en overplaatsen van hen werd uitsluitend door de schoolbeheerder van het ressort bepaald. Zelf overlegde ik daarbij met de beide pendeta’s (in Serui) en met het moderamen van de ressortssynode (in Sorong). Ter illustratie: Van de Alg. Schoolbeheerder ging de vraag uit wie een islamitische *guru*, pas klaar van de *guru*-opleiding in Fakfak, zou willen plaatsen. In Sorong besloten we na rijp beraad hem naast een schoolhoofd werkervaring te laten opdoen in een van onze scholen in een volledig islamitische kampong. Later liet dr. G.P.H. Locher (Raad voor de Zending) weten dit niet zo’n goed besluit te vinden. Voor alle

duidelijkheid: ook de onderwijsinspectie kon geen invloed uitoefenen op het plaatsingsbeleid doch kon alleen via een Schoolopziener het onderwijspeil controleren.

2. Uit het artikel van Van de Wal in *DZOK* zou men de indruk kunnen krijgen dat we in ons werk erg nauwe banden hadden met het Gouvernement. Van de titel “Instrumenten van beschavingspolitiek” gaat een bepaalde suggestie uit. Het uitgangspunt van ons werk is steeds geweest om te komen tot een zelfstandig functionerende kerk. Zoals een zending in 1924 zei: “De slagzin als opdracht is: Stuur aan op zelfbestuur, zelfonderhoud en zelfuitbreiding. Geef van de aanvang de medezeggenschap in de arbeid die ze kunnen dragen. Tracht ze verantwoordelijkheidsgevoel bij te brengen door ze zo mogelijk te laten meebetalen. Breng een getuigend element in de arbeid.” Zo is er gewerkt en zo kon er een zelfstandige kerk ontstaan met voldoende gekwalificeerde mensen om deze te dragen. Wat betreft de verhouding Gouvernement-Zending: er heeft bij het Gouvernement vanaf 1950 een zekere argwaan bestaan ten aanzien van de houding van de zendingsmensen in Serui inzake eventuele overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië.¹ Nog in 1955 werd daar als bestuursambtenaar een kerkelijk meelevend iemand geplaatst in de verwachting in een meer informele situatie de opvattingen van hen te kunnen peilen. (Dat vertelde mij de betrokken ambtenaar bij mijn afscheid aldaar).

Ook in ander opzicht heb ik in Sorong ondervonden dat er een behoorlijke afstand tussen beiden bestond.

---

1 Over de argwaan t.o.v. de zendingsmensen in Serui is het nodig te weten dat in die plaats een groot aantal scholen en opleidingen geconcentreerd waren: twee vervolgscholen (vervolg op de dorpsscholen), een Opleiding voor Guru's voor de dorpsscholen, daarop aansluitend de opleiding Guru djuma'at. Daarnaast was er de Landbouwpraktijkcursus (van de Zending zelf). Verder was daar het begin gemaakt met de Theologische Opleiding (met Kijne en Kabel), die later naar Hollandia is verhuisd. Het was dus een conglomeraat van scholen. (Serui werd toen wel eens spottend “het Jeruzalem van de Zending” genoemd.)

Enkele opmerkingen betreffende het gebruik van Arabische
leenwoorden in Indonesische bijbelvertalingen, in het
bijzonder in de Leijdecker-vertaling

Mevr. drs. Barry van der Schoot¹

Inleiding: het gebruik van leenwoorden in de Indonesische taal

In oktober 2003 zag een nieuw boek van Alif Munsyi alias Remy Sylado, schrijver van korte verhalen, novellen en poëzie, het levenslicht, onder de titel *9 dari 10 kata Bahasa Indonesia adalah asing*. Sylado beschrijft op een populaire manier het gebruik en de achtergronden van de woorden die ontleend zijn aan vreemde talen en die in de loop van de tijd een plaats hebben gekregen in het Indonesisch. Zo worden onder meer woorden afkomstig uit het Sanskriet, Arabisch, Chinees, Engels en Nederlands onder de loep genomen.²

Bij een studie over leenwoorden in het Indonesisch mag de context waarin deze taal is ontstaan en haar geschiedenis niet uit het oog verloren worden. De Bahasa Indonesia is een vorm van Maleis, dat op zijn beurt een overkoepelende term vormt waaronder alle vormen van Maleis worden begrepen, zoals vele regionale dialecten, contactvariëteiten, alsmede de gestandaardiseerde, nationale talen van Indonesië (Bahasa Indonesia), Maleisië (Bahasa Melayu), Brunei Darussalam en Singapore. BI is daarnaast vooral de voortzetting van een literaire taal.

Over de oudste fase van het Maleis, die ongeveer duurde van de zevende tot en met de veertiende eeuw zijn slechts schaarse gegevens bekend. De oudste inscripties uit deze periode die bewaard zijn gebleven, dateren uit de tweede helft van de zevende eeuw en zijn gevonden in de omgeving van Palembang in Zuid-Sumatra, in de Minangkabau in Midden-Sumatra en op het eiland Bangka dat ten oosten van Sumatra en ten zuiden van Maleisië ligt.³

---

1 Deze mededeling is een bewerking van delen uit "Gewogen woorden. Arabische leenwoorden in Indonesische bijbeltaal", ongepubliceerde doctoraalscriptie voor de Opleiding Talen en Culturen van Zuidoost-Azië en Oceanië, Universiteit Leiden, 2004. Ik dank dr. Th. van den End voor zijn hulp bij het redigeren van deze mededeling.

2 Alif Danya Munsyi, *9 dari 10 kata Bahasa Indonesia adalah asing*. Jakarta: Kepustakaan Populer Gramedia, 2003.

3 A. Teeuw, *Modern Indonesian Literature*, I (Leiden, KITLV Press 1994) 4.

De daarop volgende fase wordt de klassiek-Maleise periode genoemd. Deze strekte zich uit van de zestiende tot de negentiende eeuw en werd gekenmerkt door een bloeiperiode van geschreven literatuur. Het schrijven van literatuur vond plaats aan de hoven van de sultanaten waarbij het meest in het oog springende genre een soort mythologische geschiedschrijving was, de zogenaamde Hikayat-literatuur.⁴

Er is altijd een grote discrepantie geweest tussen enerzijds de spreektaal, zoals gesproken dialecten en de *pidgin* variëteiten, het zogenaamde *pasar-Maleis*, en anderzijds de schrijftaal, die vooral aan de hoven en door geleerden werd gebruikt. De invloed van het Maleis in Zuidoost-Azië is groot geweest. Deze invloed is volgens Steinhauer niet zozeer een gevolg van het aantal mensen dat Maleis als moedertaal had, als wel een gevolg van het aantal *non-native speakers* dat zich ervan bediende. Doordat het gesproken werd langs de handelsroute tussen China enerzijds en India en het Midden-Oosten anderzijds, en zich verder verspreidde via de straat van Malakka werd het de lingua franca van de hele Zuidoost-Aziatische regio.⁵ Reeds in het begin van de zestiende eeuw werd het Maleis de lingua franca voor de gehele regio, gesproken door mensen van verschillende nationaliteiten, rassen, culturen en religies.

Hindoeïstische en boeddhistische handelaren en priesters uit India introduceerden het Sanskriet, Tamil en Hindi. Door Jones en anderen wordt aangenomen, dat deze contacten al dateren vanaf het begin van de christelijke jaartelling.⁶ De eerste inscripties in het Sanskriet zijn gevonden in het gebied rond Kutei, Oost-Kalimantan, en zijn gedateerd in de tweede helft van de vierde eeuw. Vooral in de semantische domeinen religie, literatuur, filosofie, bestuur en staatsinrichting zijn vele woorden aan het Sanskriet ontleend. Leenwoorden uit het Sanskriet in het religieuze domein zijn *anugerah* (genade, gunst), *puasa* (vasten). Ongeveer aan het eind van de dertiende eeuw introduceerden Islamieten uit het Midden-Oosten het Arabisch, dat vermengd was met veel Perzische woorden, in de regio. Chinese handelaren, zeelieden en boeddhistische monniken brachten hun dialecten mee waarvan een aantal

---

4 H. Steinhauer, "Standaard-Indonesisch: norm en ontwikkeling", in: Reader "Literaturen van Indonesië 1", z.j. [2000] 89.

5 Steinhauer, "Standaard-Indonesisch", 87.

6 Russel Jones, *Arabic loan-words in Indonesian*. (London: School of Oriental and African Studies, 1978) 3.

woorden al snel opgenomen werden in de gangbare spreektaal. Toch bleef het aantal Chinese leenwoorden dat in de Archipel gebruikt werd tot de zeventiende eeuw gering. Toen de Archipel zich, onder invloed van de VOC, economisch ging ontwikkelen, kwamen er grote groepen Chinezen die zich permanent in Indonesië vestigden. De meesten van hen waren afkomstig uit de zuidelijke provincies Hokkien en Kwantung.⁷ Chinese (Hokkien) leenwoorden komen onder meer voor in de semantische domeinen handel en scheepvaart (b.v. *kongsi*, handelsmaatschappij), en huishoudelijke objecten (*loteng*, bovenverdieping, *cat*, verf).⁸

Vanaf de zestiende eeuw lieten de Europese invloeden zich gelden. Er waren met name Portugese, Nederlandse en Engelse taalcontacten. Leenwoorden uit het Portugees in het semantisch domein religie zijn onder meer *gereja* (kerk), *misa* (mis), (*hari*) *Minggu* (zondag), *Natal* (Kerstfeest), *Paskah* (Paasfeest).

Het zal geen verbazing wekken dat juist op het terrein van religie, in de brede zin van het woord, zeer veel Arabische leenwoorden te vinden zijn. Met de komst van de islam werden ook de begrippen geïntroduceerd die met deze godsdienst verband hielden. In de eerste plaats ging het daarbij om de naamgeving van God en de godsdienst, zoals “Islam”, “Allah” en “Alquran”. Daarnaast termen voor religieuze begrippen, zoals *rahmat* (genade), dat gebruikt wordt naast *anugerah*. Maar ook werden meer technische termen die te maken hebben met de rituelen ontleend aan het Arabisch. Wanneer echter een bepaalde godsdienstige traditie of praktijk reeds bestond, was er niet altijd aanleiding om een Arabisch leenwoord te gebruiken. Zo kende men al vóór de komst van de islam het gebruik van het vasten. Het Maleis heeft het leenwoord *saum*, van het Arabisch *saum*, “vasten”, maar het woord *puasa*, dat ontleend is aan het Sanskrietwoord *upavāsa*, is veel bekender en wordt algemeen gebruikt. Het Arabisch heeft eveneens een aantal veelgebruikte eufemismen geleverd, en termen op het gebied van scheepvaart en handel, anatomie en geneeskunde, tijdsaanduiding, onderwijs en letterkunde. In het semantische domein van politiek en leger, daarentegen, is de invloed van het Sanskriet veel groter.

---

7 Jones, *Arabic loan-words*, 19.

8 *Ibidem*, 20.

Bijbelvertalingen in het Maleis/Indonesisch

De geschiedenis van het bijbelvertaalwerk in Indonesië kan volgens De Vries in drie perioden verdeeld worden.⁹ De eerste periode beslaat het tijdvak 1629 tot 1811, dat grotendeels samenvalt met de heerschappij van de VOC. De tweede periode vangt aan bij het begin van het Engelse tussenbestuur in 1811 en eindigt in 1950. In deze tijd werden diverse bijbelbonden opgericht en werd ook de vertaling van de bijbel in regiotalen ter hand genomen. De derde periode begint in 1950 en loopt door tot op heden. In 1950 ontmoetten verschillende prominente christelijke leiders elkaar en namen het initiatief tot het oprichten van het Indonesische Bijbelgenootschap met Dr. Todung Sutan Gunung Mulia als voorzitter. Hiermee startte de derde periode van het bijbelvertaalwerk in Indonesië. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) die in 1602 werd opgericht, roept vandaag de dag bij Nederlanders vooral herinneringen op aan handel in de Archipel en, niet te vergeten, de barre scheepsreizen. In Indonesië herinnert men zich de VOC-tijd ook als een periode van ontwrichting van traditionele gemeenschappen, gedwongen corveediensten en opgelegde monopolies. Weinigen weten dat de VOC ook een belangrijke rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van bijbelvertalingen in diverse Austronesische talen zoals het Maleis en het Siraya en Favorlang van Taiwan. Deze twee talen zijn in de negentiende eeuw verdrongen door het Chinees.¹⁰

In de zeventiende eeuw werd de Nederlandse overheid gezien als de voedster van de Gereformeerde Kerk en de VOC vervulde die rol namens de overheid in de Oost. De Staten-Generaal sloot verschillende octrooien af met de VOC waarin niet alleen exclusieve handelsrechten in de Oost maar ook bepaalde overheidsbevoegdheden en taken vermeld stonden.¹¹ De eerste bijbelvertaling in het Maleis werd gemaakt door VOC-onderkoopman Albert Corneliz Ruyl. Hij leerde Maleis op Sumatra en vervaardigde vervolgens een vertaling van het evangelie naar Mattheüs, die in 1629 in Nederland werd gedrukt. De vertaling van Ruyl is een diglot, met de Nederlandse Deux-Aes vertaling in de linkerkolom en de

---

9 Lourens de Vries, "A survey of the history of bible translation in Indonesia", paper gebaseerd op De Vries' toespraak ter gelegenheid van het bezoek van de Indonesische Minister van Godsdienstzaken aan de Universiteit van Leiden, 2 mei 2001.

10 De Vries, "A survey", 3.

11 *Ibidem*, 4.

Maleise versie in de rechterkolom. De Deux-Aes vertaling was, vóór de Statenvertaling die in 1637 uitgebracht werd, de meest geliefde en meest gebruikte Nederlandse vertaling onder de gereformeerden.¹² Op het titelblad van de originele uitgave van dit evangelie naar Mattheüs staat vermeld Iang Testamentum Baharu, (Het Nieuwe Testament), terwijl het slecht om één bijbelboek gaat. Wel heeft Ruyl ook De Tien Geboden, Het Onze Vader, Gebed voor de Predicatie, de Twaalf Artikelen des Geloofs en enkele psalmen en gezangen vertaald.¹³

Ook Ds. Daniel Brouwerius heeft een belangrijk aandeel in het bijbelvertaalwerk geleverd. Hij vertaalde het boek Genesis uit het Oude Testament en het complete Nieuwe Testament. Deze vertalingen werden respectievelijk in 1662 en 1668 gepubliceerd. Volgens Swellengrebel is het Maleis van Brouwerius “van slecht allooi”. Brouwerius gebruikte ook veel leenwoorden uit het Portugees, al dan niet ontleend aan het Latijn zoals *Spirito Sancto* (Heilige Geest), *crus* (kruis). Behalve het feit dat zijn Maleise tekst slecht gespeld was, leek Brouwerius ook weinig begrip te hebben van Maleise syntaxis waardoor er pijnlijke vertaalfouten zouden zijn ontstaan. Zo vertaalde hij de zin: “Abram was zeer rijk in vee, in zilver en in goud” (Gen. 13: 2) op de volgende manier: “Lagi Abram souda adda orang caya besar, carna dia adda haywan, daan perac, daan mas banja”. Hierdoor kreeg het volgens Swellengrebel de betekenis “Abram was een zeer rijk man, want hij was een beest, hij was zilver en goud”.¹⁴ Het is overigens de vraag of hier van een “vertaalfout” gesproken kan worden. In modern pasar-Maleis is de constructie met *ada* in de zin van “hebben” niet ongebruikelijk. Ook maakte hij gebruik van de structuur (pro)nomen + *pounja* + nomen voor een bezittelijke constructie, bijvoorbeeld *aku pounja souroang* “mijn gezant” (Markus 1: 2).¹⁵ Deze structuur wordt nu gezien als een niet-standaard constructie, maar is in de spreektaal niet ongebruikelijk.

Omdat de vertaling van Brouwerius niet geschikt geacht werd voor brede verspreiding, verzocht de Kerkenraad van Batavia in 1691 zijn predikant Melchior Leijdecker de bijbel te vertalen “in Maleise taal, zoals dezelve

---

12 *Ibidem*, 5.

13 Daud Soesilo, “Malay and Indonesian Bible Translations: Past and Present”. Lezing gehouden op een congres georganiseerd door het Centre d’études pédagogiques (Parijs, 2002) 2 (bron: Internet).

14 J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor, I, 1820-1900* (Amsterdam, 1974) 12.

15 Soesilo, “Malay and Indonesian Bible Translations”, 2.

in de boeken van de Maleiers voorkomt”.¹⁶ Leijdecker werd geboren in 1645 te Amsterdam en studeerde in Harderwijk, Groningen en Leiden theologie en geneeskunde en promoveerde aan beide faculteiten. In 1674 werd hij door de classis van Walcheren als predikant naar Indië uitgezonden. Vanaf 1675 tot 1677 was hij legerpredikant in Oost-Java. In 1678 werd hij predikant van de Maleise gemeente in Batavia en bleef dit tot aan zijn dood op 16 maart 1701.¹⁷ Het Maleis dat Leijdecker voor zijn vertaling gebruikte, was het zogenaamde Hoog-Maleis. Het voordeel van dit Hoog-Maleis was dat het in zekere mate gestandaardiseerd was en het gebruik ervan minder beperkt was tot een bepaalde regio.

Omdat het Maleis van Leijdecker was gebaseerd op de taal van de letterkundige werken die aan de hoven werden geschreven, had die taal weliswaar veel prestige, maar tegelijkertijd was het minder toegankelijk voor gewone gelovigen.¹⁸ Leijdecker vertaalde vanuit de grondtalen Hebreeuws en Grieks. Toen Leijdecker stierf in 1701, was zijn werk voor 90 procent af. Het werk werd voortgezet door Ds. Pieter van der Vorm en kwam nog in datzelfde jaar klaar, maar werd niet direct gedrukt. Dit uitstel was het gevolg van een diepgaande controverse tussen aanhangers van een Hoog-Maleise bijbelvertaling en de voorstanders van een bijbel in Laag-Maleis. Na een strijd van 22 jaar wonnen de voorstanders van het “Hoog-Maleis” de zaak en werd de vertaling van Leijdecker grondig gereviseerd door onder meer Van der Vorm en Werndley. In 1731 werd het Nieuwe Testament gedrukt bij Wetstein in Amsterdam in Latijns schrift en in 1733 de complete bijbel: *Elkitab Ija Itu Segala Surat Perdjandjian Lama Dan Baharuw*. In 1758 verscheen in Batavia deze Maleise vertaling in het Jawi (Arabisch) schrift.

Alhoewel Leijdecker's vertaling voor velen moeilijk te begrijpen was vanwege het gebruik van Hoog-Maleis en de talrijke Arabische en Perzische leenwoorden, werd zijn vertaling breed geaccepteerd en verkreeg zij een geweldige autoriteit. Met name in Oost-Indonesië (Molukken) en op het Maleise schiereiland bleef zij twee eeuwen lang in gebruik. Herdrukken verschenen nog in 1905, 1911 en 1916.¹⁹

---

16 Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, I, 17.

17 *Ibidem*, 13.

18 De Vries, “A survey”, 10.

19 Soesilo, “Malay and Indonesian Bible Translations”, 3.

In de negentiende eeuw genoot de Leijdecker-vertaling een groot gezag. Het NBG sprak er in 1821 over als een werk dat “met zoveel recht door alle deskundigen in Indië als een voortreffelijke vertaling beschouwd wordt”.²⁰ Niet iedereen was het daar mee eens. Zo schreef Van der Tuuk in 1856 een artikel waarin hij kritiek leverde op de Leijdecker-vertaling. Volgens hem zaten er nog veel te veel invloeden van het Ambon-Maleis en het pasar-Maleis in de vertaling, waardoor de taal nog ver verwijderd was van beschaafd, geschreven Maleis.²¹ Van der Tuuk was niet de enige die kritiek had. Abdoellah bin Abdoel Kadir, taalleraar in Singapore en Malaka, vertelt in zijn autobiografie uit 1842, hoe hij omstreeks 1823 van een Engelse zending een Maleis Nieuwe Testament van Leijdecker kreeg. Abdoellah schrijft hierover: “Het boek had wel Maleise letters en Maleise klanken, maar de manier van spreken was niet de Maleise. Woorden werden gebruikt op de plaatsen waar ze helemaal niet pasten, en woorden werden verbonden op plaatsen waar ze helemaal niet verbonden behoorden te worden. Alles klonk me onbeholpen in de oren, zodat ik niet kon laten te zeggen: ‘Dit is een boek van de blanken, en ik ken de taal van de blanken niet’. Daarom zat ik verbaasd over dat boek na te denken ... De lettervormen zijn mooi maar er is geen touw aan vast te knopen.”²² De Leijdecker-vertaling was dus voor hen voor wie Maleis slechts een tweede taal was, geschreven in een te formeel register. Anderzijds was het Maleis van Leijdecker niet “hoog” genoeg voor diegenen die bekend waren met het Hoog-Maleis van de Maleise hofliteratuur.

De zendingsbeweging, die in de loop van de negentiende eeuw steeds meer groeide, voelde vooral behoefte aan Maleise bijbelvertalingen die aansloten bij het plaatselijk gebruikte Maleis. Deze weg bleek echter onbegaanbaar; elke regio had immers haar eigen Maleis. Daarom bleef men aangewezen op de taal van de Maleise geschriften. Zo ontstonden de vertalingen van Klinkert (1879), Shellabear (1912), Bode (NT 1938) en uiteindelijk de Nieuwe Vertaling van het Indonesisch bijbelgenootschap (LAI) (gehele bijbel in 1974).

---

20 Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, I, 174.

21 De Vries, “A survey”, 15.

22 Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, I, 174.

Arabische leenwoorden in de Leijdecker-vertaling en in latere bijbelvertalingen

In 1978 publiceerde Russel Jones een lijst met Arabische leenwoorden in het Indonesisch. Deze lijst bestaat uit 2750 Arabische leenwoorden, waaronder 321 Perzische woorden.²³ Met behulp van deze lijst heb ik een vergelijkend onderzoek gedaan naar het gebruik van Arabische leenwoorden in de vertaling van de bijbel in het Maleis door Melchior Leijdecker in 1733 en de tot op heden gebruikte Terjemahan Baru (Nieuwe Vertaling) van het Indonesisch Bijbelgenootschap, die dateert van 1974.

In bijna alle bronnen die betrekking hebben op Arabische leenwoorden in Indonesische bijbelvertalingen, gaat men ervan uit dat de vroegste vertalingen, zoals die van Leijdecker, veel meer Arabische leenwoorden bevatten dan latere vertalingen. Mijn onderzoek diende een tweeledig doel, namelijk na te gaan welke Arabische leenwoorden zich in de huidige Terjemahan Baru bevinden en ten tweede te onderzoeken of deze leenwoorden ook in de Leijdecker-vertaling voorkomen. Het tweede deel van het onderzoek betreft een vergelijking tussen het aantal Arabisch leenwoorden in de Terjemahan Baru LAI en de Leijdecker-vertaling.

Om het onderzoek enigszins te beperken, gezien de beschikbare tijd en de omvang van deze scriptie, heb ik gekozen voor het eerste boek van het Oude Testament. Ik ben in de eerste plaats nagegaan welke van deze Arabische leenwoorden voorkomen in het bijbelboek Genesis. Vervolgens heb ik bekeken of deze vindplaatsen in de Terjemahan Baru ook voorkomen in de Leijdecker-vertaling en aangegeven welke vindplaatsen corresponderen met die van de Terjemahan Baru. De afwijkende woorden in de Leijdecker-vertaling zijn afzonderlijk genoteerd.

---

23 Russel Jones, *Arabic loan-words in Indonesian*. London: School of Oriental and African Studies, 1978. De bronnen waaruit Jones zijn leenwoorden heeft geput zijn de volgende: oud-Maleise inscripties, oud-Maleise woordenlijsten, klassiek-Maleise literatuur, waarvan het meeste in manuscriptvorm, laat negentiende eeuwse kranten en vergelijkbaar materiaal, en het huidige moderne Indonesisch. Jones tekent hierbij aan dat veel van deze woorden verouderd zijn en niet meer gebruikt worden en dat daarnaast ook een aantal Arabische leenwoorden uit de Klassiek-Maleise literatuur niet zijn opgenomen (*Ibidem*, vii). Daarnaast zijn Arabische of Perzische leenwoorden die via andere talen, zoals het Nederlands, zijn geïntroduceerd, in deze lijst weggelaten. Voorbeelden van de laatste soort leenwoorden zijn *admiral* (admiraal) en *dipan* (divan) (*Ibidem*, vii).

Uitkomsten van het onderzoek

In de Terjemahan Baru heb ik een totaal van 339 Arabische leenwoorden uit de lijst-Jones gevonden. Van deze 339 woorden worden er in Genesis 117 gebruikt. Van deze 117 Arabische woorden worden er 35 gebruikt in de Leijdecker-vertaling.

Een aantal van deze leenwoorden heeft een neutrale betekenis in die zin dat ze niet te categoriseren zijn in één van de eerder genoemde semantische velden. Het betreft hier gangbare woorden zoals: *cara* (manier), *heran* (verwonderd), *jikalau* (indien), *mungkin* (mogelijk). In de lijst met Arabische woorden in de Terjemahan Baru zijn echter met name woorden uit de semantische domeinen “religie”, “abstracte en filosofische termen”, “eufemismen” en “anatomie en geneeskunde” terug te vinden. Binnen het semantische veld “religie” hebben veel Arabische leenwoorden in de Terjemahan Baru betrekking op de organisatie van de kerkelijke gemeenten en de eredienst. Voorbeelden: *doa* (gebed), *ibadat* (eredienst), *imam* (voorganger), *iman* (geloof), *jemaat* (gemeente), *khotbah* (preek), *mahkamah* (hoge raad), *majelis* (kerkenraad), *mimbar* (preekstoel), *siasat* (straf, tucht), *syafaat* (voorspraak, voorbede). Verder zijn de namen van vier bijbelboeken afkomstig uit het Arabisch, Imam (Leviticus), Mazmur (Psalmen), Amsal (Spreuken) en Wahyu (Openbaringen). Ook de indeling van de bijbel maakt gebruik van Arabische leenwoorden: *ayat* (vers), *nas* (tekst, kern), *firman* ([Gods] woord) en *kitab* (bijbel]boek). Het aantal Arabische persoonsnamen, eigennamen en plaatsnamen in het boek Genesis van de Terjemahan Baru is beperkt: Adam (Adam), Hawa (Eva), Musa (Mozes), Allah (God), Ibrani (Hebreeuws), Mesir (Egypte), en Damsyik (Damascus). De rivier Nil, (Nijl), die vijf maal in het boek Genesis in de Terjemahan Baru voorkomt, wordt in de Leijdecker-vertaling consequent *muwara*, “riviermonding”, genoemd.

Een vergelijking tussen het aantal Arabisch leenwoorden in het bijbelboek Genesis van de Terjemahan Baru en de Leijdecker-vertaling, geeft het volgende beeld te zien.

Van de 117 Arabische woorden in de Terjemahan Baru worden er 35 gebruikt in de Leijdecker-vertaling. Omdat ik uitgegaan ben van de Terjemahan Baru kan het zijn dat er in de Leijdecker-vertaling andere Arabische woorden gebruikt worden en/of op andere plaatsen dan de Terjemahan Baru LAI. Om dit te onderzoeken heb ik vijf hoofdstukken

van Genesis in de Leijdecker-vertaling doorgenomen, te weten: hoofdstuk 10, 20, 30, 40 en 50. De uitkomst is als volgt:

Hoofdstuk	Leijdecker	Statenvertaling
10	—	—
20	<i>adil</i> (vers 4) <i>rahim</i> (18)	rechtvaardig baarmoeder
30	<i>ghalib</i> (8), <i>rahim</i> (22), <i>Huwa</i> (27, 36)	de overhand h., baarmoeder, de HEERE
40	<i>Sulthan</i> (1, 5)	Koning
50	<i>Ilah</i> (17)	God

Alle hoofdstukken: Ibrahim - Abraham.

Hoewel ik hiermee slechts circa tien procent van de tekst van Genesis heb gecontroleerd, is mijn indruk dat Leijdecker nauwelijks andere Arabische woorden gebruikte. De voorlopige conclusie moet dus wel zijn dat het gebruik van Arabische woorden in de Terjemahan Baru significant hoger is dan bij Leijdecker.

Een aantal zaken vallen op. De eerste opmerking betreft de frequentie van het aantal Arabische leenwoorden. Als de Terjemahan Baru dezelfde Arabische woorden gebruikt als de Leijdecker-vertaling, is dat meestal in dezelfde teksten en met dezelfde frequentie. Voorbeelden: *berkat* (zegen), *fajar* (dageraad), *Ibrani*, *imam* (priester). Er zijn echter ook Arabische woorden die de Leijdecker-vertaling wel gebruikt, maar waarvan de frequentie veel lager ligt dan bij de Terjemahan Baru, bij voorbeeld: *adil* (rechtvaardig), *firman* (woord), *hasil* (vrucht), *piala* (beker). Zo wordt het woord *hasil* in de Terjemahan Baru achttien keer gebruikt, terwijl het in de Leijdecker-vertaling maar een keer voorkomt. De andere zeventien keer worden een aantal synoniemen gebruikt zoals *bowah*, *ontong* en *dapat*. Of het omgekeerde ook voorkomt, namelijk dat de frequentie van een woord in de Leijdecker-vertaling groter is dan in de Terjemahan Baru,

heb ik in dit onderzoek niet kunnen nagaan omdat mijn uitgangspunt de Terjemahan Baru is geweest.

Een tweede opmerking heeft te maken met de manier van vertalen. Leijdecker beheerste het Hebreeuws en Grieks en heeft de bijbel vanuit deze grondtalen vertaald. Hij ging daarbij uit van de methode om de vorm van de tekst zo dicht mogelijk aan te laten sluiten bij de brontekst, de later door E. Nida genoemde *formal equivalence translation*. De manier waarop Leijdecker vertaalde, toont veel overeenkomsten met de Statenvertaling die in 1637 in Nederland gedrukt werd. Evenals de Statenvertaling handhaafde Leijdecker zoveel mogelijk de kenmerken van de oorspronkelijke bijbeltekst. Zo wordt in de Terjemahan Baru in Genesis 37 het woord *jubah* (tabbaard, toga) zowel gebruikt voor de “veelervige rok” van Jozef als voor de “klederen” die Jacob scheurt wanneer hij hoort dat zijn zoon dood is (vers 34), hoewel het Hebreeuws hier twee verschillende woorden heeft. De Leijdecker-vertaling heeft voor “rok” het Maleise woord *badju*, terwijl in vers 34 het woord *pakaian* wordt gebruikt. Zowel de Statenvertaling als Leijdecker handhaven dus de nuance uit de Hebreeuwse tekst. De Terjemahan Baru maakt hier geen uitzondering en geeft ook in vers 34 *jubah*.

Het gebruik van de woorden *firman* en *sabda* (woord) in de Leijdecker-vertaling lijkt daarentegen willekeuriger dan in de Terjemahan Baru. Van de vijftien keer dat *firman* in de Terjemahan Baru voorkomt, gebeurt dit slechts acht keer in de Leijdecker-vertaling terwijl de andere zeven keer *sabda* gebruikt wordt, onafhankelijk of het God is die tot een mens spreekt of dat het een mens is die tot God of een medemens spreekt. In de Leijdecker-vertaling worden begrippen vaker omschreven dan in de Terjemahan Baru. Leijdecker volgde daarin overigens de Statenvertaling, al kan het ook zijn dat hij het desbetreffende Maleise equivalent niet kende. Hier volgen enkele voorbeelden van dergelijke parafrases uit de Leijdecker-vertaling en corresponderende termen uit de Terjemahan Baru:

Terjemahan Baru

Leijdecker-vertaling

haid (menstruatie)

tjara segala perempuan (op de wijze van alle vrouwen)

logat (dialect)

bunji bibir mulut (het geluid van de mond)

umur (leeftijd)

harij kahidopan, segala harij, tahon kahidupan
(levensdagen, alle dagen, levensjaren)

milik (bezit)

barang sasawatu jang marika itu punja / segala sasawatu
jang ada padanja (allerhande goederen die zij bezitten /
alles dat hij heeft)

De derde kwestie die ik hier wil bespreken is de vraag hoe men ertoe gekomen is te beweren dat in het Maleis van Leijdecker meer Arabische leenwoorden voorkomen dan in latere bijbelvertalingen. Soesilo merkt op dat de Leijdecker-vertaling veel Arabische en Perzische leenwoorden bevat.²⁴ De Vries stelt: “Thus we see an increasing distance to Muslim Malay from Leijdecker via Klinkert to Bode”,²⁵ en ook Swellengrebel geeft aan dat Klinkert minder gebruik maakt van uitdrukkingen die moslims zullen begrijpen dan Leijdecker deed in zijn vertaling.²⁶

Al deze gezaghebbende auteurs signaleren dus een vermindering van het aantal Arabische leenwoorden in de meer recente bijbelvertalingen. Dit lijkt in tegenspraak met het resultaat van mijn onderzoek, waaruit blijkt dat van de 117 Arabische woorden in het boek Genesis in de Terjemahan Baru er slechts 35 voorkomen in de Leijdecker-vertaling. Het is moeilijk om op grond van het onderzoek van 10% van één bijbelboek conclusies te trekken, maar het is goed mogelijk dat de Leijdecker-vertaling de indruk wekt veel Arabische elementen en leenwoorden te bevatten, omdat de eigennamen en persoonsnamen en vaste uitdrukkingen wél Arabisch zijn. Dit kunnen we duidelijk constateren als we persoonsnamen en eigennamen in de diverse bijbelvertalingen vergelijken. Leijdecker gebruikte veel Arabische namen, zoals Allah, Huwa, Ilah, Isa, Ibrahim en Yahya, die in volgende vertalingen langzamerhand werden omgezet in christelijke Maleise varianten zoals Tuhan, TUHAN, Yesus, Abraham, Yohanes enz.

Conclusie

Tijdens de vier eeuwen dat in Indonesië bijbelvertaalwerk werd verricht, liepen de discussies vaak hoog op over de vraag wat een goede vertaling was. Vooral de vragen rond het gebruik van Hoog-Maleis en Laag-Maleis en het gebruik van Arabische leenwoorden, zorgden vaak voor een felle polemiek. Al tijdens de revisie van de Leijdecker-vertaling door Van der Vorm en Werndley was er sprake van diepgaande meningsverschillen

---

24 Soesilo, “Malay and Indonesian Bible Translations”, 3.

25 De Vries, “A survey”, 17.

26 Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, I, 198.

over het gebruik van de namen Allah en Isa alsmede van Arabische uitdrukkingen zoals *Insyah Allah*.²⁷ Enerzijds maakte Leijdecker naar verhouding veel gebruik van Arabische namen en uitdrukkingen, terwijl hij anderzijds (althans volgens mijn beperkte onderzoek) veel minder “gewone” Arabische leenwoorden gebruikte dan in de huidige *Terjemahan Baru* zijn opgenomen. Dat de Leijdecker-vertaling desondanks in veel bronnen getypeerd wordt als de vertaling met veel Arabische leenwoorden komt mijns inziens dus niet zo zeer voort uit de frequentie van deze woorden maar veel meer uit de geladenheid die bepaalde Arabische leenwoorden in de context van een bijbelvertaling hebben.

Het kan echter ook zijn dat onderzoek van de overige 90% van Genesis of van andere delen van de Leijdecker-vertaling tot aanpassing van de conclusies leidt.

---

27 J.L. Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor, II, 1900-1970* (Den Haag, 1978) 281, 291; Soesilo, “Malay and Indonesian Bible Translations”, 23.

Boekbesprekingen

Rita Smith Kipp, “Two Views of the Minahasa; or, Whatever Happened to the Poor, Heathen Bushnatives?”, in *The Journal of Asian Studies*, 63, no. 3 (augustus 2004) 597–624.

Dat Amerikaanse historici en antropologen belangstelling hebben voor het werk van missie en zending is niet nieuw. Zendingsarchieven plegen immers rijk te zijn aan voor hen geëigend materiaal. Dat de habitus van de zendingshistoricus en die van de antropoloog in een persoon samenkomen, zonder dat de eisen van de wetenschappelijkheid van onderzoek en betoog genegeerd worden, is minder gebruikelijk. Wanneer Amerikaans onderzoek zich bovendien richt op voormalige Nederlandse zendingsvelden, dan mag men gerust spreken van een bijzondere situatie, zeker als de resultaten op onderhoudende en goed gedocumenteerd wijze gepresenteerd worden. Een dergelijk onderzoeker is prof. Rita Smith Kipp, Dean of the College of Arts and Sciences te Sewanee van de University of the South, Ohio. Ze heeft al het een en ander gepubliceerd over onder meer Noord-Sumatra, doch in het hier besproken artikel wordt het vizier gericht op de Minahasa (Noord-Celebes). Ze bespreekt en vergelijkt gedetailleerd de opvattingen van twee Nederlandse vrouwen, Henriette Ulfers (1815-1872) en jonkvr. H.B. de la Bassecour Caan (overl. 1925), die beiden banden hadden met de Nederlandse zending en over de Minahasa en zijn bewoners geschreven hebben. De eerste was de vrouw van een NZG-zending die omstreeks het midden der negentiende eeuw vele jaren in het gebied gewoond en gewerkt heeft, de andere was een schrijfster die in gezelschap van een andere adellijke dame de streek in 1900 bezocht en daarover in 1909 publiceerde.

Maar voordat Kipp aan beide vrouwen toekomt, zet ze eerst uiteen hoe moderne onderzoekers omgaan, of zouden moeten omgaan, met de wijze waarop negentiende-eeuwse waarnemers tegen de Indische maatschappij aankeken. Heel nuttig om zo herinnerd te worden aan de valkuilen en dwaalwegen, die op de loer liggen voor wie zich bezig wil houden met interculturele informatieoverdracht en beeldvorming.

De visies van beide vrouwen contrasteren sterk. Waar de eerste in negatieve bewoordingen de Europese lezers en lezeressen in kennis stelde van het droevig lof en treurig bestaan der Minahasische “heidenen”,

presenteerde de tweede hen in warme en vriendelijke bewoordingen en prees hun vermogen zich aan wisselende omstandigheden aan te passen. Zo groot is het verschil dat Kipp zich afvraagt: “What accounts for these different views of the same Indonesian people? Whatever happened to that poor, heathen jungle people, the Minahasa, between 1855 and 1909?” “Waar zijn de heidenen gebleven?” De beantwoording van deze vraag, die het grootste deel van dit artikel in beslag neemt, geschiedt in termen van de veranderde economische en politieke omstandigheden in Nederlands-Indië (Ethische Politiek, openlegging der binnenlanden van de grotere eilanden) waarin de tweede auteur haar werk deed in vergelijking met de eerste die leefde tijdens de hoogtijdagen van het armmakende en onderdrukkende Cultuurstelsel. Daarnaast verklaren ook het verschil in sociale status van beide vrouwen, de ene afkomstig uit de arbeidersklasse, de andere behorende tot de aristocratie, alsmede de diepgaande veranderingen die het Nederlandse kerkelijke landschap en de zending in de tweede helft der negentiende eeuw ondergingen (modernisme, terugtocht Piëtisme, ethische theologie, doleantie) hun uiteenlopende oordeelsvorming. Kipp vermijdt gelukkig de valkuil van het sociaal determinisme. Want dat beide dames uit totaal verschillende milieus kwamen en daardoor door uiteenlopende brillen naar hun Indische omgeving keken, neemt niet weg dat beider werk waardevolle gegevens over de Minahasa en zijn bevolking in de negentiende eeuw bevat, waarvoor moderne historici hen dankbaar mogen zijn.

Een kritische opmerking tot slot: wie het “In Memoriam” (van de hand van zendingsconsul D. Crommelin) van deze opmerkelijke freule Caan wil nalezen, wordt in de literatuurlijst verwezen naar een niet-bestaande aflevering van *De Opwekker*. Die verwijzing moet zijn: 70ste jrg. (1925) 337-338. Men vindt een uitvoeriger “In Memoriam” in: *Mededeelingen. Tijdschrift voor Zendingswetenschap*, 69ste jrg. (1925) 272-274, doch dat stuk wordt niet vermeld.

Chris de Jong

Karel Steenbrink, *Catholics in Indonesia 1808-1942. A documented history*. Volume 1. *A modest recovery 1808-1903*. Verhandelingen van het

Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde 196. Leiden: KITLV Press, 2003. ISBN 90 6718 141 2; xvii, 528 pp. € 47,50

Dit is het eerste van twee delen die handelen over de geschiedenis van de rooms-katholieke kerk en missie in Nederlands-Indië in de periode van 1808, toen de kerk, na in Indië twee eeuwen min of meer verboden te zijn geweest, door gouverneur-generaal H.W. Daendels weer werd toegelaten, tot 1942. In die kleine anderhalve eeuw hebben kerk en missie in Indië een sterke groei doorgemaakt.

Het in 2003 verschenen eerste deel bestaat uit twee segmenten van ongeveer gelijke omvang: het eerste bevat een bespreking van de roomse kerk in de aangegeven periode, terwijl in het tweede een selectie van 98 aan archieven ontleende documenten terzake zijn opgenomen. Vandaar de subtitel van dit boek. Wie tijdens of na het lezen van de eerste sectie over bepaalde zaken nader geïnformeerd wil worden of wie over een bepaald thema de betrokkene(n) zelf wil lezen, kan (vaak) in sectie II terecht. Andersom: wie tijdens het lezen der documenten behoefte heeft aan het grotere verband waarin een beschreven gebeurtenis of feit geplaatst dient te worden, kan terugvallen op sectie I. De historische inleiding is de eerste, die sinds lange tijd in het Engels verschenen is. De documenten zijn opgenomen in chronologische volgorde en hun oorspronkelijke taal, overwegend Nederlands.

Steenbrink, hoogleraar in Utrecht, documenteert en beschrijft in dit boek slechts een klein gedeelte van de Indische godsdienstgeschiedenis. De opmars der wereldgodsdiensten in Zuidoost-Azië begon in de vijfde eeuw na Chr. met de komst van Hindoeïsme en Boeddhisme, in de dertiende eeuw gevolgd door de islam, en door het christendom in de zestiende. Aanvankelijk verscheen het christendom in rooms-katholieke gedaante, doch na het vertrek in de loop der zeventiende eeuw van de Portugezen en Spanjaarden en daarmee van de Jezuïeten uit het grootste deel van Zuidoost-Azië, nam het Nederlandse gereformeerde protestantisme de opengevallen plaatsen in, althans wat Indië betreft.

In deze eeuwenlange bewegingen van religieuze eb en vloed verdrongen deze godsdiensten elkaar meestal niet, doch schoven deels over elkaar heen en vonden deels een bestaan zij aan zij, waarbij soms grote regionale verschillen ontstonden – qua onverdraagzaamheid was de VOC-tijd een uitzondering, zij het een betrekkelijk kortdurende. Aangezien het

christendom als laatste arriveerde, moest het genoegen nemen met een – in getalsmatig opzicht althans – bescheiden presentie in de Indische maatschappij. Binnen het christendom was het wederom de laatst aangekomene, het rooms-katholicisme, die het kleinst van omvang was en dat tot op heden is. Van een inhaalslag van enige betekenis was pas na 1900 sprake.

Was de rooms-katholieke kerk al in 1808 toegelaten, de missie, die speciaal gericht was op de inheemse bevolking, ontplooidde haar activiteiten pas weer vanaf 1848, enkele jaren voordat in Nederland de hiërarchie hersteld werd (1853). Na en naast een herleving van het rooms-katholicisme onder Europeanen en Indo-Europeanen in Indië, richtte de missie zich bij voorkeur op streken waar al inheemse christenen woonden, zowel protestantse als katholieke. Dat daarbij ondanks het verbod op “dubbele zending” (dat tot 1927 bestaan heeft) soms sprake was van rivaliteit met de Indische Kerk en Nederlandse zendingsorganisaties, zoals bijvoorbeeld in de Minahasa, de Kei-eilanden en Oost-Ceram, valt niet te ontkennen. Maar anderzijds geeft die rivaliteit de Indische kerkgeschiedenis een geheel eigen, interessante dynamiek, die overigens niet onverdeeld gunstig was voor de gemoedsrust van de inheemse bevolking. Soms leidde deze rivaliteit tot terugtrekking van de missie, zoals op Oost-Ceram aan het eind van de negentiende eeuw, een gebied dat de Indische Kerk tot het zijne rekende. Maar in sommige andere “protestantse gebieden” nam het aantal inheemse katholieken snel toe. Dit was bijvoorbeeld het geval in de Minahasa. Daar groeide hun aantal van enkele honderden zielen in de jaren zestig der negentiende eeuw via 4.000 in 1884 en 6.800 in 1903 tot het respectabele aantal van omstreeks 40.000 in 1950. Deze toename werd begeleid door een groei van de inheemse clerus en het roomse onderwijs. Andere streken waar de missie haar activiteiten ontplooidde waren onder meer Nieuw-Guinea, Java en op Sumatra. Ook werkte ze onder de Chinezen op Banka en elders, onder de Dayaks op Borneo, en onder de stadsbevolking van Batavia. Een voorlopige, zichtbare bekroning van deze room-katholieke wederopstanding in Indië was de bouw van de welbekende “Kathedraal” in 1901 op door het gouvernement geschonken grond, de eerste rooms-katholieke kerk in Batavia.

Binnen het grotere geheel dat gevormd wordt door de driedelige bronnenuitgave van Hubert Jacobs over de missie in de Molukken

(*Documenta Malucensia*, 1542-1682), een bronnenuitgave van dezelfde onderzoeker over de missie in en om Makassar (*The Jesuit Makasar Documents (1615-1682)*), en enkele bronnenpublicaties betreffende een aantal protestantse kerken en zendingsorganisaties in Indië in de negentiende en twintigste eeuw, die de laatste tijd verschenen zijn (zie o.a. elders in deze rubriek), is dit boek een zeer waardevolle aanvulling. De zich specifiek op het christendom in Zuidoost-Azië concentrerende geschiedschrijving, die in de afgelopen twee decennia in Nederland tot enige bloei is gekomen, heeft hiermee een belangrijke uitbreiding ondergaan. De achterstand die in dit opzicht bestaat ten opzichte van andere velden van historisch onderzoek in Indië is met Steenbrink's boek opnieuw weer wat ingelopen, al zijn we er nog lang niet.

Chris de Jong

G.J. Schutte (red.), *Het Indisch Sion. De Gereformeerde kerk onder de Verenigde Oost-Indische Compagnie*. Serta Historica VII. Voordrachten van leden van het Gezelschap van Christelijke Historici in Nederland. Hilversum, 2002, 254 pp., ISBN 90-6550-722-1.

Dit boek is in 2002 verschenen ter gelegenheid van de herdenking van de oprichting van de VOC in 1602. Met het oog op deze herdenking is de geschiedenis van de compagnie in talloze publicaties herschreven. Iets dergelijks gebeurt in het *Indisch Sion* onder redactie van G.J. Schutte voor wat betreft de geschiedenis van de gereformeerde kerk in de nederzettingen van de VOC. Het boek biedt geen volledige beschrijving van deze geschiedenis, maar geeft de hoofdlijnen van een nieuwe beschrijving ervan op basis van nieuwe inzichten en recent bronnenonderzoek. Vandaar dat veel kritiek geleverd wordt op de gangbare geschiedschrijving, die zich onderscheidt door een negatief beeld van de compagnie die enkel en alleen uit was op winstbejag en de slechtste middelen hiertoe niet schuwde (slavenhandel, verkoop van opium) en van de gereformeerde kerk, die – geheel van deze compagnie afhankelijk – met haar samenwerkte en zich aan haar aanpaste. De predikanten in dienst van de VOC waren volgens dit beeld van laag allooi, zodat van het vervullen van de zendingsopdracht niet veel is terecht gekomen.

Schutte c.s. maken ons ook duidelijk, waarop deze negatieve beschrijving van S. Coolsma (1901), L. Knappert (1928) en hun navolgers berust, namelijk op opvattingen over de verhouding van kerk en staat, de vrijheid van godsdienst en de wijze waarop het evangelie aan andersgelovigen verkondigd moet worden, die bestonden in de kring van de aan het eind van de 18e eeuw opgekomen nieuwe zendingsbeweging. Deze opvattingen – Holtrop spreekt in zijn artikel zelfs van een ander religieus regime, waarin godsdienst geen kwestie is van een externe religieus-politieke orde met een officiële en bevoorrechte publieke kerk maar een morele macht in het innerlijk van individuele gelovigen – stonden genoemde schrijvers in de weg om kerk en zending onder de compagnie van binnenuit te beschrijven en te verstaan.

Het is de verdienste van Schutte c.s., dat zij het Indisch Sion benaderen vanuit de toenmalige theocratische inzichten en opvattingen over kerk, staat en zending, zoals verwoord in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Als overheidsorgaan had de VOC de taak om “de hand te houden aan den heiligen kerkedienst” en om “het woord des evangelies overal te doen prediken”. Volgens de schrijvers is de compagnie deze opdracht wel degelijk nagekomen door kerken en scholen en allen, die aan deze instellingen verbonden waren, te bekostigen. Zij heeft de zending bevorderd en liet haar eigen slaven dopen en onderwijzen in de christelijke leer. Ook de gereformeerde kerk heeft in samenwerking met de compagnie zich vanaf het begin voor de zending ingezet, zoals blijkt uit de verkondiging in andere talen (Maleis, Portugees), uit de onderwijzing van de christelijke leer aan belangstellenden door inheemse catechiseermeesters – alleen al in Batavia waren rond 1700 een dertigtal catecheten werkzaam! – en door een royale dooppraktijk ten aanzien van kinderen en volwassenen om zoveel mogelijk mensen van niet-christelijke afkomst onder de invloed van het evangelie te brengen. Zoals in de republiek overheid en kerk zich gezamenlijk inzetten voor de disciplineren en kerstening van de massa, zo zetten in Indië compagnie en kerk zich gezamenlijk in voor een christelijke samenleving en voor de bekering der heidenen. Dat hierbij de compagnie in het begin weinig vrijheid liet aan de kerk, kwam niet voort uit winstbejag, maar uit verantwoordelijkheidsbesef van de compagnie voor de christenheid in de Oost. Het Indisch Sion – eind 18e eeuw bestaande uit een half miljoen zielen – was dan ook geen Europese, maar een multiculturele kerk,

waarbij zich jaarlijks honderden mensen van allerlei afkomst aansloten uit sociale en religieuze motieven. Men mag deze kerkleden niet over één kam scheren als rijstchristenen, want hoe zou het Indisch Sion zich hebben kunnen handhaven aan het eind van de 18e eeuw toen er bijna geen predikanten meer waren en inheemse krankbezoekers en schoolmeesters het kerkelijk leven gaande hebben gehouden? Het enorme tekort aan predikanten werd opgevangen door een uitgebreid stelsel van inheemse kerkelijke werkers en door kerkeraden, die met hun predikanten leiding gaven aan meerdere gemeenten. Door middel van dit stelsel werd een groot aantal lager geschoolde inheemse krachten ingezet voor zending en kerk en tevens de belemmeringen gelegen in taal en cultuur weggenomen.

Zoals gezegd berust deze nieuwe beschrijving niet alleen op het inzicht dat we het Indisch Sion moeten verstaan vanuit het theocratische concept, dat tot aan het eind van de 18e eeuw alles bepaalde. Ook recent onderzoek in de archieven van de compagnie en in die van de kerken in de compagniesnederzettingen door H.E. Niemeijer, A.W. Biewenga, L.J. Joosse, L.H. Blussé e.a. heeft aan deze hervertolking bijgedragen. In het boek wordt dan ook verslag gedaan over allerlei soorten gemeenten onder de compagnie, de gemeente onderweg aan boord van de schepen, in de stad Batavia, in geprotestantiseerde gebieden als de Molukken en Ceylon, in Formosa, dat slechts 37 jaar door de VOC is overheerst en waar het christendom bijna net zo snel weer verdween als het gekomen was, in de volksplanting Kaap de Goede Hoop en in de handelsnederzetting Malakka.

Wij hebben hier te maken met een belangrijk en waardevol boek, dat gelezen moet worden door ieder die zich op de hoogte wil stellen van de geschiedenis van de gereformeerde kerk onder de compagnie. Het verschaft niet alleen meer helderheid over de structuur van deze kerk maar biedt ook een waardevol overzicht van de veelkleurigheid ervan. Het is jammer, dat het boek ontsierd wordt door veel typefouten, die het gevolg moeten zijn van de combinatie tekstverwerking en tijdgebrek.

Bij het lezen kreeg ik soms het gevoel, dat Schutte in zijn reactie op de negatieve beeldvorming ten aanzien van de kerk onder de compagnie in een ander uiterste overslaat. Bijvoorbeeld als hij schrijft dat er geen fundamentele reden is tot onvrede of morele veroordeling van het Indisch Sion. Worden de negatieve opmerkingen over deze kerk in rapporten van

predikanten uit de 18e eeuw niet wat te gemakkelijk weggepoetst met opmerkingen als “Al deze klachten geven meer het ambitieniveau van de kerk en het schuldgevoel van goedwillende gelovigen weer dan de werkelijkheid in de Oost”? En hoort bij een benadering van binnenuit ook niet een vergelijking met wat andere compagnieën in diezelfde periode en gebonden aan gelijksoortige theocratische opvattingen en verhoudingen gedaan hebben op kerkelijk en missionair gebied? Ik had graag een historische vergelijking willen zien tussen het werk van de rooms-katholieke missie in de Portugese koloniën of van de Anglicaanse Kerk in India met dat van de gereformeerde kerk onder de compagnie. Maar misschien is dat teveel gevraagd en moet ik blijven wachten op een ander boek over dit onderwerp.

Hommo Reenders

Johannes C.G. Ottow und Helga Ottow, *Im Namen Gottes betreten wir dieses Land. Die ersten Missionare Carl Wilhelm Ottow and seine Frau Auguste unter den Kannibalen auf Neu Guinea (1855-1862). Mit C.D.(unveröffentlichte Briefe)*. Beiträge zur Missionswissenschaft und Interkulturellen Theologie herausgegeben von Theo Sundermeier und Dieter Becker, Band 19, Münster 2004. 250 S., ISBN 3-8258-7924-0. Prijs: 24.90 Euro

Dit boek verscheen kort voor de herdenking van anderhalve eeuw evangelieverkondiging in Papua (voormalig Nieuw-Guinea). Het werd gepresenteerd op 5 februari j.l. tijdens een bijeenkomst in Almelo, waarin de landing van de eerste twee zendelingen in Papua werd herdacht. De micro-bioloog en emeritus hoogleraar van de universiteit van Giessen Johannes C.G. Ottow en zijn vrouw Helga beschrijven de levensweg van hun overgrootvader Carl Wilhelm Ottow, een van deze twee zendelingen, en van Auguste Letz met wie hij tweeënehalf jaar na de landing in het huwelijk is getreden. Hun belangrijkste bron zijn de 69 brieven, die enkele jaren geleden gevonden zijn bij het opruimen van een inboedel in Zeist. Ze zijn door Carl en Auguste geschreven aan familie in hun geboorteplaats Luckenwalde, ongeveer vijftig kilometer ten zuiden van Berlijn. De auteurs hebben deze brieven op CD gezet en als bijlage aan het boek toegevoegd.

De titel *Im Namen Gottes betreten wir dieses Land* is ontleend aan de woorden, die Ottow en Geissler volgens de overlevering uitgesproken hebben op die zondagmorgen in februari 1855 toen zij het strand van Mansinam betraden. In Papua zijn dit gevleugelde woorden geworden, die nog steeds bij het naspelen van de aankomst van de zendelingen worden uitgesproken. De bevolking van Papua beschouwt Ottow en Geissler niet alleen als grondleggers van de kerk, maar ook als bringers van gerechtigheid, ontwikkeling en vrede, zodat niet alleen kerkgebouwen, maar ook de Economische Hogeschool en andere meer wereldse instellingen getooid zijn met de naam Ottow-Geissler.

Zoals bekend heeft de zending in Papua het in het begin niet gemakkelijk gehad. Ottow zelf heeft niet mogen meemaken, dat een Papua zich bekeerde of werd gedoopt en bij de herdenking van het vijftienvijftigjarig bestaan van de zending waren op Nieuw-Guinea meer graven van zendelingen en hun gezinsleden (17) dan gedoopte inheemse christenen (14). Ottow en Geissler werden geconfronteerd met de malaria, die hun lichamen sloopte, met overvallen van de Papua's uit de bergen op die van de kust, waarbij honderden mensen werden gedood of als slaven werden gevangen genomen, met de absolute desinteresse van de bevolking voor de boodschap van het evangelie en met een normen- en waardenpatroon, dat haaks stond op alles wat hen heilig en dierbaar was. Het leek er in de verste verte niet op dat dit ooit anders of beter zou worden.

Het is de grote verdienste van dit boek, dat niet alleen de problemen waarvoor de pionier-zendelingen kwamen te staan uitvoerig beschreven worden, maar dat wij ook inzicht verkrijgen in datgene, wat hen in deze moeilijke jaren overeind heeft gehouden, namelijk de enorme motivatie, het grenzeloos godsvertrouwen en de onvoorstelbare moed, die voortkwamen uit hun geloof. Carl en Auguste waren beiden afkomstig uit het milieu van de door Johannes Gossner beïnvloede Pruisische opwekkingsbeweging. Aan de ene kant onderscheidde deze beweging zich door het houden van stichtelijke bijeenkomsten, waarin aanhangers van deze beweging elkaar in het geloof versterkten door bijbelstudie, gebed en het zingen van geestelijke liederen. De weversgezel Carl Ottow trad reeds op zeer jeugdige leeftijd in deze bijeenkomsten op de voorgrond. Aan de andere kant was de beweging ook actief betrokken bij het bezoeken en verzorgen van zieken en bij het wereldwijde zendingswerk van Gossner. De auteurs laten overtuigend zien, hoe Carl Ottow en

Auguste Letz stand hebben kunnen houden dankzij deze oefening van hun geloof in Luckenwalde. Wat men ook van Gossner en zijn zendingsorganisatie moge vinden, hij had in ieder geval geen ongelijk door zo sterk de nadruk te leggen op de motivatie en het persoonlijke geloof van zijn zendelingen.

Heel ontroerend is het verhaal van Auguste Letz, die zonder Carl ooit te hebben ontmoet en zonder zeker te zijn van zijn liefde, op reis ging naar Nederlands-Indië om als diens echtgenote mee te werken in de zending. Hoewel zij elkaar nog geen maand kenden, zijn zij in oktober 1857 in Ternate in het huwelijk getreden, een huwelijk dat maar vijf jaar heeft mogen duren. Het was “eine Zweckehe, eine Interessenpartnerschaft fürs Leben”, maar juist dankzij dezelfde achtergrond, dezelfde belangstelling en hetzelfde doel dat beiden nastreefden, is het toch ook een zeer gelukkig huwelijk geworden.

Het boek biedt meer dan de titel doet vermoeden. Niet alleen het leven en werk van Carl en Auguste “unter den Kannibalen auf Neu Guinea” worden beschreven, maar ook die van Auguste en haar tweede echtgenoot Aart Vermeer in Midden-Java en dat van de beide zonen van Carl en Auguste. Het gaat dus niet slechts over de zending in Papua (1855-1862), maar ook over de zending in Tegal en Purbolinggo (1865-1891).

Persoonlijk vind ik het eerste deel van het boek beter dan het tweede. Dit komt omdat de auteurs onvoldoende inzicht blijken te hebben in de zendingsorganisatie waarvoor Vermeer werkte en in de cultureel-religieuze situatie van Midden-Java, die totaal anders was dan in Papua. De Nederlandse Gereformeerde Zendingsvereniging (NGZV) had geen relatie met de Christelijk Gereformeerde Kerk, zoals de auteurs schijnen te denken (p. 159, 176). Verder creëren zij ten onrechte een tegenstelling tussen de NGZV, die leerstellig zou zijn, en de meer praktisch ingestelde “liberaler Christ und Philanthrop Vermeer”. De vermeende leerstelligheid van de NGZV wordt gebaseerd op een opmerking van Gustav Warneck, die echter geen betrekking heeft op de NGZV uit de tijd van Vermeer, maar op de zendingssynode van de Gereformeerde Kerken in Middelburg 1896 (p. 176). Een zending, die niet in staat was om de taal des volks – het Javaans – te spreken en zich daarom tot aan het eind van zijn bijna dertigjarige loopbaan van tolken moest bedienen, kan men m.i. niet “ein moderner Missionar” noemen (p. 176). De kritiek van de NGZV op het door Vermeer toegepaste anak-piara-systeem en op het houden van een

toko om deze methode te kunnen bekostigen kwam niet voort uit “Prinzipienreiterei”, maar uit de oprechte vrees, dat het op deze wijze nooit zou komen tot een echte ontmoeting van het Evangelie met het Javaanse volk. Bezwaren tegen deze methode leefden overigens niet alleen bij de “streng-calvinistische” NGZV, maar ook bij andere zendingsorganisaties. Mijns inziens verdient Auguste Letz het niet om door haar achterkleinkinderen te worden bekritiseerd. Zij had juist geprezen moeten worden om haar verzet tegen de verkeerde handelwijze van haar man. Het heeft mij ook bevreemd, dat de naam van de Javaanse evangelist Sadrach Soerapranata in dit verhaal niet voorkomt. Het was niet dankzij zijn eigen zendingswerk maar dankzij Sadrachs vertolking van het evangelie, dat Vermeer in 1873 honderden Javanen heeft mogen dopen! Door ruzie te maken over de competentie van Sadrach heeft Vermeer vervolgens een einde gemaakt aan de samenwerking met deze veelbelovende evangelist. Ondanks dit alles toonde de NGZV zoveel geduld en zachtmoedigheid jegens de eens door haar uitgezonden medewerker, dat zij hem in 1887 weer in dienst heeft genomen. Deze kritiek op onderdelen neemt niet weg dat het een waardevol boek is en blijft, dat ik van harte kan aanbevelen.

Hommo Reenders

Seine Jan Seinen V.D.M., *Tange-Alteveer en het zendingsveld*. Bedum: Cedrus Uitgeverij, 2005, 206 blz. ISBN 90 5294 313 3. Prijs € 19,50.

Van 1968 tot 1974 was ds. Seinen predikant bij de Hervormde gemeente te Tange-Alteveer. In die tijd maakte de Oegstgeester secretaris P.J. Mackay hem erop attent dat tussen 1925 en 1955 niet minder dan zes mensen waren vertrokken in dienst van de zending die in Tange-Alteveer (Gron.) waren geboren of althans een nauwe band met dat dorp hadden. Deze brief gaf de stoot tot historisch onderzoek, dat na ruim 30 jaar resulteerde in dit boek. Het geeft meer dan de titel belooft: behalve informatie betreffende de uit het dorp afkomstige zendingsarbeiders ook een beknopte geschiedenis van de gemeente zelf, inclusief een typering van de bevolking en haar geestelijk of geestrijk leven.

Het boek bestaat uit twee delen. Na een inleidende “aardrijkskundige beschrijving” (ontleend aan het proefschrift van de plaatselijke arts J.J. Boer) volgen twaalf hoofdstukjes. De eerste vier bieden een korte levensbeschrijving van de vier evangelisten die de gemeente hebben gediend voor zij in 1948 een predikant kreeg; dan een korte beschrijving van de ontwikkeling “van zendingspost tot zelfstandige gemeente” (1902-1947); tenslotte een zevental schetsen (waarvan twee autobiografisch) van de zes door Mackay bedoelde zendingarbeiders en de zendingverpleegster die zich na 1971 nog bij dit zestal voegde. De namen van de evangelisten: W.C. Lodder, K. Asmus, J.L. van der Pauw, W. van Oostende. De zendingarbeiders: dr. Johannes Lodder, Harm Jan van Weerden, Teunis Baas, Gerrit Jan Broekgaarden, Johannes Dijkhuis, Engelbert Dijkhuis, Harma Slagter. Het tweede deel (blz. 123-206) wordt gevormd door een reeks bijlagen met documentatie uit kerkenraadsnotulen en andere verslagen, tijdschriftartikelen en boeken die zowel de interne geschiedenis van de gemeente als persoon en werk van de zendingarbeiders betreffen. Een van de weergegeven boeken is *Tropendokter. Schetsen uit een zendingsziekenhuis op Java* van de hand van dr. Johannes Lodder (1900-1959), in 1939 (?) onder het pseudoniem dr. Niek Vermeer verschenen bij Callenbach, en enkele malen herdrukt. Een aantal van deze schetsen is afgedrukt op blz. 149-176.

Van de biografische stukken is het langste en misschien meest typerende de autobiografie van Engelbert Dijkhuis, 1931-1939 en 1946-1950 zendeling-leraar in Midden-Celebes en vervolgens predikant in de Nederlandse Hervormde Kerk (blz. 81-116). Typerend, omdat Dijkhuis uitvoerig zijn geestelijke levensgang vertelt, van kroeglopende “wereldling” tot zendeling. Dit verhaal illustreert ook hoe voor de Tweede Wereldoorlog de materiële afstand tussen de zendeling en de binnenlandbewoners onder wie hij kwam werken niet altijd zo heel groot was: ook Dijkhuis had in zijn jeugd in een (plaggen)hut gewoond ... Bij Dijkhuis, evenals bij de andere hier beschreven zendingarbeiders, zien we tevens weer hoe de zendingen van voor 1940 bijna zonder uitzondering afkomstig waren uit de kring van handwerkers en ambachtslieden (en veelal boven hun stand huwden).

Curieus is hoofdstuk 5, een intermezzo tussen de levensbeschrijvingen van de vier evangelisten en die van de zeven zendingarbeiders. Hier wordt de wording van de kerkelijke gemeente Tange-Alteveer beschreven

in categorieën ontleend aan de planting van de kerk op het zendingsveld, in het bijzonder dat van de GZB: Onstwedde als moedergemeente, de Onstwedder predikanten als de zending-leraren, en de evangelisten als *goeroes-indjil*, de Indonesische krachten die werken onder het toezicht van de zendelingen, maar tenslotte predikant worden van een zelfstandige gemeente. Als je de vergelijking zou uitwerken, zouden de *goeroes-indjil* er beter afkomen dan de evangelisten: die bleven ondergeschikt aan de academisch gevormde predikant, terwijl het merendeel van hun Indonesische collega's op een gegeven ogenblik predikant werd in een zelfstandige kerk, en daarmee een ambtelijke status verwierf die de voormalige superieuren, de zending-leraren, niet eens bezaten.

Het is boek is zeer rijk geïllustreerd en voortreffelijk uitgegeven in harde band. Een interessant stuk plaatselijke geschiedenis en tegelijk zendingshistorie. De stof is niet systematisch bewerkt, maar geeft een goed beeld van de achtergrond van de vroegere zendingsarbeiders. Juist daarom is ze zeer lezenswaard: er is niet zoveel materiaal over de achtergrond en jeugd van deze groep.

Th. van den End

Cephas N. Omenyo, *Pentecost outside Pentecostalism. A study of the development of charismatic renewal in the mainline churches in Ghana* [=Mission 32] (Zoetermeer: Boekencentrum, 2002), xxii, 346 pp., ISBN 90 239 1345 0, € 31,-.

Hoewel de Ghanese docent theologie Omenyo slechts een alinea (p. 48-49) wijdt aan Nederlandse zendings- en kerkgeschiedenis en deze niets toevoegt aan de bekende literatuur over de Afrikaanse predikant Capitein, snijdt hij in zijn in Utrecht verdedigde proefschrift toch een thema aan dat ook voor de lezers van ons tijdschrift van belang kan zijn. Het gaat namelijk om de invloed van de pinkstertheologie binnen wat getypeerd wordt als de traditionele Europese kerken. In Ghana betreft dit vooral de kerken die voortgekomen zijn uit het werk van zending en missie. Lange tijd knoopten deze officieel vooral aan bij westerse theologische, ethische en liturgische tradities. Hierdoor was er weinig ruimte om in te spelen op de vragen en behoeften van gemeenteleden om te komen tot een eigen Afrikaanse christelijke identiteit. De *African Inland Churches* en de

pinksterbeweging hielden zich wel bezig met thema's als genezing, uitbanning van geesten en het gebruik van traditionele muziek in de eredienst. Naast de pinksterbeweging is er echter ook binnen de traditionele kerken een stroming ontstaan die aandacht vraagt voor de genoemde onderwerpen, de charismatische vernieuwing.

Na een uitvoerige schets van de Ghanese (kerk)geschiedenis met het accent op de opwekkingsbewegingen, volgt een overzicht van de rol van de charismatische vernieuwing binnen een zestal traditionele Ghanese kerken: de Rooms-Katholieke Kerk, de Anglicaanse kerk, twee presbyteriaanse kerken en de belangrijkste baptistenkerk. Omenyo geeft hierna een typering van de spiritualiteit, de dogmatiek en de werkwijze van de charismatische vernieuwing. Het feit dat dit in een apart deel, niet uitgesplitst naar kerkgenootschap gebeurt geeft aan hoezeer deze beweging de kerkelijke grenzen overstijgt. Het slotdeel behandelt de contacten tussen de leden van de charismatische vernieuwing en hun kerken om tenslotte te komen tot een bepaling van hun positie, niet alleen binnen deze kerken, maar ook binnen het wereldchristendom.

De conclusie van Omenyo is dat de charismatische vernieuwing de door Europeanen overgeleverde kerkelijke grenzen overstijgt en een specifiek Afrikaanse bevrijdingstheologie biedt, namelijk bevrijding van de macht van de voorouders en van geesten. Zo speelt deze theologie in op de vragen die echt bij de Ghanezen leven in tegenstelling tot de officiële theologie die vaak antwoorden probeert te formuleren op vragen die niet gesteld worden. De gevestigde kerken kunnen dan ook alleen tot hun eigen schade de zaken negeren die de charismatische vernieuwing aan de orde stelt.

Hiermee vestigt Omenyo de aandacht op een ook voor de geschiedschrijving van de zending niet onbelangrijke vraag, namelijk wat het effect is geweest van het accentueren van Europese kerkelijke "specialiteiten" – het gevolg van concurrerende zendingsorganisatie – voor de jonge kerken. In de praktijk lijkt het erop dat de invloed van andere kerkgenootschappen uit het eigen land groter is geworden ten koste van die van de westerse "moederkerk".

Guus Boone

Kwame Bediako, Mechteld Jansen, Jan van Butselaar, Aart verburg (red.), *A new day dawning. African christians living the gospel. Essays in honour dr. J.J. (Hans) Visser [=Mission 37]* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004), 206 pp., ISBN 90 239 1790 1, € 19,90.

Deze afscheidsbundel voor de rector van het Hendrik Kraemer Instituut, dr. Hans Visser, is tegelijk een hommage aan zijn grote liefde voor de Afrikaanse christenen. Het boek opent met een biografie van Hans door Bert de Leede en een typering van zijn onderwijsmethode door Kees van Dam.

Hierna volgt een cluster van artikelen rond het thema Evangelie en cultuur. Kwame Bediako gaat in op de betekenis van de ervaring van Afrikaanse christenen voor de kerk wereldwijd, Peter Renju behandelt de problemen rond de vertaling van het Bijbelse begrip “verbond” in het Swahili en Gerard van ’t Spijker beklemtoont de betekenis van kennis van de culturele antropologie voor het zendingswerk.

Een tweede focus is de omgang van Afrikaanse kerken met culturele en maatschappelijke vraagstukken. Bas de Gaay Fortman pleit voor het beklemtonen van de mensenrechten door de Afrikaanse christenen, niet alleen vanwege theologische motieven maar ook omdat mensenrechten beter van onderop aan de orde kunnen worden gesteld dan van boven of buitenaf opgelegd.

David Ndegwah schrijft over de mogelijkheden om de Pökoot-cultuur, waarover Hans Visser zijn proefschrift heeft geschreven, en het christelijk geloof met elkaar in gesprek te brengen. Philomena Mwaura schrijft over de betekenis van de *African Inland Churches* als speerpunt van de kerken in de Afrikaanse cultuur, ondanks kritische kanttekeningen die bij hun theologie en leiderschap vallen te plaatsen. Martha Frederiks gaat in op de problemen die ongehuwde religieuzen ondervinden in een Afrikaanse cultuur die lijnrecht tegenover het celibaat staat, terwijl Dirkie Smit de invloed van de Zuid-Afrikaanse kerken in de jaren na de val van het apartheidsregime behandelt.

Een laatste cluster gaat over Afrikaanse christenen in Europa, met name in Nederland. Aad van der Maas doet verslag van een gesprek dat hij voerde met Tom Marfo, predikant van *The House of Fellowship Church* in Amsterdam-Zuidoost, terwijl Mechteld Jansen dieper ingaat op de betekenis van levensverhalen van gemeenteleden voor het werk van negen

Franssprekende Afrikaanse pastores in Nederland. Jan van Butselaar behandelt de “ongemakkelijke” verhouding tussen oude (Europese) en nieuwe (migranten)kerken in Europa en pleit voor onderling contact en openheid. Tot slot pleit Jaap Breetvelt voor nieuwe wegen in de oecumenische relatie tussen Europese en Afrikaanse kerken waarbij “faciliteren” en “communiceren” kernwoorden zijn.

Alle artikelen samen bieden een boeiend inzicht in de rol die de Afrikaanse christenen binnen de wereldwijde christelijke gemeenschap spelen.

Guus Boone

Gerry van Klinken, *Minorities, modernity and the emerging nation. Christians in Indonesia, a biographical approach*. Verhandelingen van het KITLV, 199. Leiden: KITLV Press, 2003, 285 pp. ISBN 90 6718 151 X. Price € 35,00.

De auteur doceerde *science* (natuurwetenschappen) in Maleisië en Indonesië van 1979 tot 1991. Tijdens zijn Indonesische periode raakte hij gefascineerd door het menselijk drama van de geschiedenis en politiek van dat land. Sindsdien heeft hij gedoceerd en onderzoek gedaan (aan enkele Australische universiteiten. Op het ogenblik is hij onderzoeker aan het KITLV. (flaptekst)

Zijn boek is een beschrijving van de (politieke levens van) vijf Indonesische christenen, twee rooms-katholieken en drie protestanten, allen van goede komaf: Ignatius Joseph Kasimo (1900-1986), Todoeng gelar Soetan Goenoeng Moelia (1896-1966), Gerungan S.S.J. Ratu Langie (1890-1949), Amir Sjarifoeddin (1907-1948) en Albertus Soegijapranata (1896-1963). Kasimo een Javaanse priyayi, was leider van de Pakempalan Politiek Katholik Djawi en na 1945 van de Partai Katolik. Goenoeng Moelia was van 1921 tot 1929 en van 1935 tot 1942 (benoemd) lid van de Volksraad, in de jaren 1945-1946 minister van onderwijs in het eerste kabinet-Syahrir; in de kerkelijke geschiedenis is hij meer bekend als afgevaardigde naar de Wereldzendingsconferentie te Jeruzalem en later voorzitter van de Indonesische Raad van kerken en het Indonesisch Bijbelgenootschap. Ratu Langie was een Minahassische intellectueel en

politicus, opgeleid als technicus, maar opgehouden als zodanig werkzaam te zijn toen hij ontdekte dat het salaris van zijn Nederlandse collega's het dubbele bedroeg van het zijne. Amir Sjarifoeddin studeerde, na een middelbare opleiding in Nederland, af aan de Rechtshogeschool te Batavia, en had een turbulente politieke carrière die van gevangenschap onder het koloniale regime via een eerste-ministerschap leidde naar zijn executie door het Indonesische leger in december 1948. Soegijapranata werd opgeleid binnen de Jezuïeten-orde en werd in 1940 als eerste Indonesiër verheven tot de waardigheid van bisschop (tot 1961 als apostolisch vicaris).

Het boek is niet een biografie van deze vijf personen, evenmin een politieke geschiedenis van Indonesië, maar een beschrijving van de kruispunten tussen beide. Het veronderstelt daarom vrij veel bekend, zowel betreffende de geschiedenis van kerk en zending in Indonesië als aangaande de politieke geschiedenis van het land. Daardoor en door de grote informatiedichtheid van het boek is het moeilijk de inhoud adequaat weer te geven. Rode draad is de beschrijving van het denken en (politieke) handelen van deze vijf in de turbulente periode 1918-1950. Zij waren allen (hoofdzakelijk) actief op Java, waar de moderne tijd zich het meest deed gelden. Daardoor waren zij gedwongen hun positie te bepalen in het spanningsveld dat werd opgeroepen door de elkaar overlappende tegenstellingen die in die tijd bestonden op politiek, maatschappelijk, cultureel en religieus gebied: koloniale overheersing versus nationale aspiraties, modernisering versus traditionele samenleving, individualisering versus leven in primordiale gemeenschappen, (binnen de nationale beweging) een charismatische en populistische stijl van politiek bedrijven versus een “gematigde” benadering van het koloniale probleem, en tenslotte islamitische aspiraties versus een seculiere en (in onvergelijkbaar mindere mate) christelijke visie op staat en maatschappij. Als christenen hadden zij tevens te maken met het politieke en maatschappelijke conservatisme van het overgrote deel van het zendingsapparaat respectievelijk de leiding van de Rooms-katholieke Kerk.

Van Klinken laat zien hoe de vijf verschillende keuzes maken. Toch geldt voor allen zijn typering dat hun leven “dramatisch verliep”. Het sterkst geldt dit voor Amir Sjarifoeddin, in Van Klinkens duiding van zijn leven verscheurd tussen radicaal nationalisme en conformisme, tussen

aanpassing aan de politieke en kerkelijke instituten en charismatisch optreden, hetgeen uiteindelijk leidde tot zijn participatie in de Madiun-opstand van 1948 en zijn executie in december van dat jaar. Het meest harmonisch was daarentegen nog het leven en de loopbaan van Soegijapranata, die dank zij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1940 op een bisschopszetel kwam en er daardoor na 1945 in kon slagen zich van de ook op politiek gebied conservatieve en over-voorzichtige Nederlandse hiërarchie (Mgr. Willekens) los te weken en voor zich en zijn kerk een plaats te verwerven binnen de Republiek, waardoor hij de toekomst van zijn kerk binnen die Republiek mede veilig stelde. Daartussenin Kasimo, Moelia en Ratu Langie. Kasimo uiterlijk een ongebroken loopbaan, maar in de jaren dertig vernederd door de katholieke hiërarchie die zijn nationale aspiraties frustreerde; Moelia die na een ministerschap in het eerste kabinet-Sjahrir wanhoopde aan de levenskansen van de Republiek en in zekere zin overliep naar de Nederlanders; Ratu Langie die het meest van de vijf wilde vasthouden aan of liever gezegd terugkeren naar de oude gemeenschapsgedachte (waarbinnen het christendom voor hem een plaats had) als basis van politiek en cultureel handelen, maar door de ontwikkelingen na 1945 of eigenlijk al in de jaren twintig en dertig volledig werd ingehaald.

Van Klinken geeft zijn boek de ondertitel: "Christians in Indonesia, a biographical approach". De vraag kan worden gesteld: in hoeverre zijn de vijf opgevoerde personages representatief voor de ongeveer twee miljoen inheemse christenen die Indonesië in de jaren dertig telde? Het antwoord moet enerzijds negatief zijn: dat zijn ze niet. Al was het alleen maar omdat zij op Java woonden en werkten en door hun opleiding deel uitmaakten van de moderne wereld ("middle class" zegt Van Klinken), terwijl negentig procent of meer van de christenen buiten Java woonde, op zijn best de drie- of vierjarige dorpschool had afgelopen, en werkte in de traditionele agrarische sfeer. Anderzijds zijn zij representatiever dan de statistieken doen vermoeden, omdat hun levens laten zien welke situaties konden ontstaan en welke antwoorden konden worden gegeven temidden van de oprukkende moderne tijd en bij het langzaam maar zeker rijzen van het opleidingsniveau van de Indonesische christenen. Uit het boek blijkt hoe verschillend die antwoorden konden zijn.

In dit boek blijven zending en kerk op de achtergrond. Europese christenen, al dan niet behorend tot het kerkelijk apparaat, verschijnen

slechts in beeld wanneer ze invloed uitoefenen op de *dramatis personae*. We lezen nauwelijks iets over het politieke conservatisme van het overgrote deel van de Europese zendelingen en van de predikanten van de Indische Kerk (die zich volgens het getuigenis van de progressieve zendeling S. van der Linde te Cirebon grotendeels identificeerden met de Vaderlandse Club). De reden zal zijn dat de meeste zendelingen eenvoudig geen reden zagen om iets voor of tegen het opkomend nationalisme te ondernemen, het hoogstens zagen in termen van persoonlijk conflict met jonge afgestudeerden van Java; er is in de archieven van vele zendingsorganisaties dan ook eenvoudig niets over de activiteiten van de nationale beweging in hun gebied te vinden, terwijl die ook in afgelegen gebieden als Torajaland en Sumba wel degelijk van zich liet horen, zij het ook veel minder intensief dan op Java. Wel beschrijft Van Klinken de blokkade die de katholieke hiërarchie opwierp tegen de nationale aspiraties van Javaanse gelovigen. En uiteraard geeft hij, zij het ook slechts beperkt, aandacht aan figuren als Van Doorn, Verkuyl, en *last but not least* prof. mr. J.M.J. Schepper van de Rechtshogeschool als mentoren van Indonesische protestanten die actief worden in de nationale beweging, met name Amir als *anak mas* van Schepper. Het beeld dat Van Klinken geeft van Schepper en van diens omgang met zijn studenten is fascinerend; Schepper, die ook als jurist van zich deed horen, verdient zeker een afzonderlijke studie. Interessant is de hypothese (op p. 121-2) als zou Amir Scheppers *ghostwriter* zijn geweest bij het schrijven van zijn opzienbarende maar succesvolle brochure *Het vonnis in de PNI-zaak*, waarin de (juridische) vloer werd aangeveegd met het vonnis dat door de Landraad te Bandung was geveld tegen Soekarno en drie andere PNI-leiders. Voor deze hypothese pleit dat Scheppers reactie op de strafbepalingen tegen revolutionaire woelingen (*De Stuw*, 1930) en op de beruchte “haatzaai-artikelen” (*Indisch Tijdschrift van het Recht*, 1936) veel genuanceerder was.

Enkele kleine onjuistheden: op p. 46 wordt gemeld dat het tijdschrift *De Stuw* verboden (“banned”) werd. Dit is formeel niet juist; het tijdschrift hief zichzelf op omdat het in de beklemmende atmosfeer van die dagen, onder gouverneur-generaal De Jonge, onmogelijk was geworden een blad als *De Stuw* uit te geven (E. Locher-Scholten, *Ethiek in Fragmenten*, p. 146). Op p. 52 moet 1861 als jaar van de oprichting van de hiërarchie in Indonesië uiteraard vervangen worden door 1961. Dr. E.E.A. de Vreede

was geen “missionary” (p. 87), maar predikant van de Indische Kerk (1925-1946).

Een mooi en vol boek, dat een heel andere blik geeft op de geschiedenis van het Indonesische christendom dan wij krijgen via de traditionele kerk- en zendingshistorie.

Het boek heeft alleen een personenregister. Portretten van de vijf hoofdpersonen staan op de omslag, daarnaast zijn er geen illustraties.

Th. van den End

M. van Selm, *De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden 1795-1923. Een bronnenpublicatie* [= *Uitgaven van de werkgroep voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken: Grote reeks 7*] (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004) xx, 588 pp., ISBN 90 239 1782 0, € 37,50.

C.G.F. de Jong, *De Protestantse Kerk in de Midden-Molukken 1803-1900. Eerste deel 1803-1854. Een bronnenpublicatie* [= *Uitgaven van de werkgroep voor de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken: Grote reeks 8*] (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004) xxvi, 697 pp., ISBN 90 239 1775 8, € 37,50.

Aan de reeks bronnenpublicaties over de Indonesische kerkgeschiedenis zijn twee delen toegevoegd. Beide vallen onder het zogenoemde “Molukken-project” van de Theologische Universiteit te Kampen. Het eerste boek over de Banda-eilanden dat samengesteld is door Mariëtte van Selm heeft tevens als proefschrift gediend en is mooi vormgegeven en voorbeeldig uitgegeven.

Helaas is bij de opmaak van Deel I over de Midden-Molukken iets grondig verkeerd gegaan waardoor de spatiëring tussen letters en woorden zeer onregelmatig is geworden wat de tekst moeilijk leesbaar maakt, te meer daar de leesletter toch al aan de kleine kant is. Juist bij een bronnenuitgave die documenten toegankelijk wil maken en veel langer mee dient te gaan dan een monografie is een dergelijke fout extra vervelend. Het zou uitgever Boekencentrum sieren wanneer het bij het uitkomen van Deel II (1855-1900) aan ieder die Deel I heeft aangeschaft een wel correct gezet exemplaar zou doen toekomen.

De opzet van de beide boeken is de in deze serie gebruikelijke. De uitgegeven documenten worden voorafgegaan door een inleiding van de leider van het Molukken-project, prof. dr. P.N. Holtrop, gevolgd door een korte verantwoording van de keuze van het bronnenmateriaal, waarna een glossarium en een korte informatieve inleiding over de kerkelijke structuren in de beide regio's volgen. Deel I van de Midden-Molukken wordt afgesloten met een register, terwijl het boek over Banda daarnaast de nodige bijlagen bevat in de vorm van enkele algemene documenten over de Indische Kerk, personalia van de hoofden van het plaatselijk bestuur en het kerkelijk personeel – inclusief ouderlingen en schoolmeesters –, bevolkingsstatistieken en een overzicht van gebruikte archieven en literatuur. Tevens zijn enkele kaarten van de Banda-eilanden en het omringende gebied opgenomen. Wat de Midden-Molukken betreft, zullen dergelijke bijlagen in Deel II worden opgenomen, dat binnen afzienbare tijd zal verschijnen.

Het boek over de Banda-eilanden is met name van belang voor de geschiedenis van Indische Kerk, die bij alle belangstelling voor de zending in de 19e en 20e eeuw dreigt onder te sneeuwen. Aan de hand van kerkeradsnotulen, rekestes, verslagen voor verschillende instanties, kerkinventarissen en correspondenties ontstaat een beeld van het leven in een 19e-eeuwse volkskerk in Indië. De handelskerk is een gevestigde gemeente geworden. Bovendien illustreert het de positie van de Banda-eilanden, die door het afnemend belang van de specerijenhandel een steeds marginalere positie innemen binnen de Nederlandse koloniën.

Desondanks bieden de stukken boeiend materiaal. In de beginperiode trekt het optreden van de door het Nederlandsch Zendelinggenootschap uitgezonden zending Finn, meteen de langst dienende predikant op Banda (1820-1840), de aandacht. Met al zijn missionair elan en geestelijke idealen kwam hij in feite als gemeentepredikant in een verwaarloosde bestaande gemeente terecht. Uit de stukken blijkt duidelijk hoe slecht zijn opvattingen over het christelijk leven pasten in de Bandanese gemeenschap van militairen en nootmuskaat telende perkeniers. Desondanks wist hij de gemeente uit het slop te halen en een kleine kern te creëren met wie hij de leiding van het kerkelijk leven kon delen. De predikanten na hem waren wel academisch gevormd en hadden zich ingesteld op werk in een gevestigde gemeente.

Een aparte episode is het optreden van Tonke Pilon, de predikant van 1891 tot en met 1897. Waar de Indische Kerk in het algemeen een vrij liberaal karakter had, was hij afkomstig uit de christelijk gereformeerde kerk. In 1890 werd hij na afwijzing van eerdere verzoeken toegelaten als predikant in de Indische Kerk. Het lijkt mij waarschijnlijk dat het feit dat het eerste confessionele kabinet toen zitting had een belangrijke rol heeft gespeeld bij deze uiteindelijke toelating. Pilon's keuze voor de Indische Kerk was gebaseerd op missionaire doelstellingen, waarvoor hij als gemeentepredikant echter niet veel ruimte kreeg. Wel slaagde hij erin om op Banda geld in te zamelen voor de doopsgezinde zendeling Jansz in Pati op Java, een activiteit die door zijn vrijzinnige opvolger W.J. Boelman direct werd gestaakt omdat hij de "Kuyperiaansche partij" belemmerend vond "voor beschaving en godsdienst". Dat in noot 1127 wordt geconstateerd dat de doopsgezinde zending niet uitging van de gereformeerde kerken en dat daarom de aanduiding Kuyperiaans van Boelman niet juist is, miskent dat Jansz een belangrijke rol speelde binnen de zending van de gereformeerde kerken, met name als adviseur van Lion Cachet in de bekende kwestie-Sadrach. Uit het gemak waarmee de kerkenraad eerst Pilon en later Boelman gelijk gaf blijkt overigens dat de koers van de gemeente in belangrijke mate door de predikant werd uitgezet. Voor Pilon moet het naar geweest zijn dat hij later als predikant te Yogyakarta niet werd toegelaten tot het avondmaal in de gereformeerde kerk, alleen omdat hij predikant was in de Indische Kerk. Dit als voorbeeld van de verhalen die verborgen liggen in de documenten die door dr. Van Selm ontsloten zijn, waarbij ook gebruik gemaakt is van de eerdere bronnenpublicaties over de gereformeerde zending in Midden-Java.

Hoewel Banda een gevestigde gemeente was, biedt de bronnenpublicatie ook over zendingsactiviteiten nog de nodige informatie omdat enige tijd ook de Zuidoostereilanden en later Merauke onder het toezicht van de veel reizende predikant van Banda vielen. In Merauke en omstreken moest het werk zich overigens beperken tot de Molukkers die zich daar gevestigd hadden, omdat het gebied formeel aan de missie was toegewezen.

Een goede gedachte is geweest om een aantal rekesten van gemeenteleden en Indonesisch kerkelijk personeel op te nemen, zodat de Bandase christenen ook zelf aan het woord komen. Wanneer zij daarvoor Maleise

woorden hebben gebruikt, zijn deze ook door vertaling in het Nederlands toegankelijk gemaakt.

Het boek over de Midden-Molukken bestrijkt een groter gebied en een kortere periode, alleen de eerste helft van de negentiende eeuw. De periode vanaf 1854 tot en met 1900 komt in een volgend deel aan bod. Naast het kerkelijk werk op Ambon en de Uliassers (Nusalaut, Saparua en Haruku) werd ook de kerstening van Ceram, Buru en enkele omliggende eilanden vanuit Ambon gecoördineerd. Doordat het Nederlands Zendelinggenootschap hier veel langer een grote rol heeft gespeeld dan op Banda zijn de gepubliceerde stukken deels van een ander karakter dan in het Banda-deel. Er zijn veel meer overheidsbesluiten en met name schoolreglementen opgenomen, terwijl daarnaast uitvoerige dagverhalen en verslagen van de zendelingen aan het Nederlands Zendelinggenootschap veel materiaal leveren.

Bijzonder plezierig is dat uit de beginperiode ook materiaal uit Engelse archieven is opgenomen, waardoor een beeld ontstaat van de activiteiten van de Baptist Missionary Society in de korte periode van Brits bestuur. En die verschillen maar weinig van wat de zendelingen later zouden doen, namelijk veel aandacht besteden aan het onderwijs, die zich uitte in het opstellen van schoolreglementen, het uitvoeren van inspectiereizen en het afnemen van examens.

Met de terugkeer van de Nederlanders werd het gemeentewerk weer opgepakt, waarbij in eerste instantie zendelingen het werk van de predikanten overnamen. Later kon de Indische Kerk weer eigen personeel aanstellen, wat af en toe tot competentieconflicten kon leiden met de zendelingen. Het onderscheid tussen christenen – het werkteerrein van de Indische Kerk – en heidenen – het werkveld van de zending – was namelijk niet altijd even gemakkelijk te maken. Bovendien speelden de op Ambon gestationeerde zendelingen ook een rol binnen de Indische Kerk ter plaatse. In het algemeen konden de zaken praktisch worden opgelost, maar wanneer daarnaast ook nog theologische geschilpunten een rol gingen spelen, kon de zaak escaleren zoals gebeurde tussen de vrijzinnige predikant Hanegraat en de zendelingen Roskott en Luijke. De zendelingen waren namelijk over het algemeen orthodox in de leer en gematigd piëtistisch in hun levenswijze. Alleen de door de Groninger theologie beïnvloede Jellesma was in theologisch opzicht een

uitzondering en was dus de enige die van Hanegraat een positieve beoordeling kreeg.

Ook in de Midden-Molukken speelde steeds weer het verschil tussen de idealistische zendelingen en hun gemeenteleden die vasthielden aan tradities en een veel minder persoonlijke, emotionele opvatting van het christelijk geloof hadden. De zendelingen vonden dan ook maar zelden tekenen van “ware bekeering”. Bovendien maakte het geringe aantal zendelingen en predikanten het vaak moeilijk om de formele regels van de kerk – geen kinderen voor het huwelijk, geregelde viering van het avondmaal, doop van een kind alleen als de ouders officieel getrouwd waren – in de praktijk te handhaven. Bovendien had de geringe frequentie van de bezoeken tot gevolg dat de plaatselijke schoolmeester-voorganger – meer nog dan de zending de steunpilaar van de Indische kerk in de Molukken – wel zeer sterk in zijn schoenen diende te staan wilde hij regels handhaven die niet door zijn gemeenteleden geaccepteerd werden. De vele verslagen van bezoeken die zijn opgenomen geven een goed overzicht van de verspreiding van het christendom in de regio en tevens van de grote verschillen in acceptatie van de kerkelijke richtlijnen.

Inhoudelijk is het boek, net als het deel over de Banda-eilanden goed verzorgd. Feitelijk onjuist is wel noot 1427 waar gesteld wordt dat J. Dammerboer en H.W. Witteveen door Heldring als zending-werklieden waren uitgezonden. H.W. Witteveen was echter predikant te Ermelo van een vrije gemeente en zond op eigen initiatief zendelingen uit, waarvan J. Dammerboer, die later voor het Java-comité ging werken, er één was. Hun ideaal dat een zending voor zichzelf moest zorgen en niet rijk diende te zijn stond in schril contrast met het zeer vermogende hoofd van de kweekschool op Ambon, Roskott. Een dergelijk detail doet echter niets af aan mijn buitengewoon grote waardering voor deze beide belangrijke bijdragen aan niet alleen onze kennis van de Indonesische kerk- en zendingsgeschiedenis, maar ook die van de geschiedenis van de Archipel in het algemeen.

Guus Boone

Boeksignalering

In de reeks MISSION verscheen als nr. 36 een bundel essays van de hand van Jan van Butselaar, getiteld *Mission: the Soul of Ecumenism* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2004, ISBN 90-239-1792-8, € 19,50). Dr. G.J. van Butselaar was van 1983 tot 2000 algemeen secretaris van de Nederlandse Zendingsraad. In deze Engelstalige publicatie zijn twaalf eerder gepubliceerde essays bijeengebracht, verdeeld over een sectie 'Ecumenism' en een sectie 'Mission'. De meeste essays handelen over internationale aspecten van de oecumenische missiologie, dikwijls verbonden met de resultaten van assemblees en consultaties door de WCC georganiseerd. 'Mission and Unity', 'Gospel and Culture', 'Thinking Locally, Acting Globally' en andere opstellen roepen belangrijke oecumenisch-missionaire discussies uit de afgelopen decennia in herinnering. Voor een kleiner deel beschrijven de bijdragen ook de discussie in ons eigen land, onder andere over 'Evangelicals and Ecumenicals', de rol van Israël in het oecumenische denken, de relatie tussen gerechtigheid en barmhartigheid. En gezien de gepassioneerde belangstelling van de auteur voor dat werelddeel, mocht een bijdrage over de rol van religie in Afrika uiteraard niet ontbreken. In zijn 'Afterword' schrijft dr. Alan Falconer, tot voor kort directeur van de afdeling Faith and Order van de Wereldraad van Kerken, niet ten onrechte dat van Butselaar in vele van zijn geschriften 'is carrying the ecumenical memory of the missionary enterprise' (p. 119). Daarmee is de belangrijke bijdrage van de auteur aan de missiologische discussie goed getypeerd. Een bibliografie van wetenschappelijke bijdragen van Van Butselaar is toegevoegd. Het voorwoord is geschreven door Jerry Gort en Alle Hoekema, die samen de bundel redigeerden.

Mededelingen uit de Werkgroep

In het afgelopen jaar kwam het bestuur van de werkgroep éénmaal bijeen, op 10 september 2004. Echter gingen de verdere activiteiten, zoals het voorbereiden van publicaties enz., gepaard met intensief onderling contact van de leden.

Na zijn emeritering in het begin van 2005 trok prof. dr. P.N. Holtrop zich terug uit de Werkgroep, waarvan hij sinds het begin lid en voorzitter is geweest. Zeggen dat de Werkgroep “veel” aan hem te danken heeft zou een understatement zijn. Hij heeft haar bedacht en in het leven geroepen, en was er vervolgens jarenlang de motor van. Zonder zijn inventiviteit, zijn energie, zijn grote talent als organisator en manager van wetenschappelijke projecten en niet te vergeten als fondswerver, zou de Werkgroep als geheel geen schaduw zijn geweest van wat ze in de afgelopen twaalf jaar heeft kunnen zijn. Zijn afscheid in Kampen werd gemarkeerd door een driedaags symposium aan de Theologische Universiteit, van 26 tot 28 januari 2005, waaraan ook enkele leden van de Werkgroep een bijdrage leverden. De daar gehouden voordrachten en de afscheidsrede van prof. Holtrop zullen in de loop van 2005 als boek verschijnen.

Op 11 februari werden in Kampen twee nieuwe uitgaven in de Grote Reeks gepresenteerd: M. van Selm, *De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden 1795-1823. Een bronnenpublicatie*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2004, en: Chr. G.F. de Jong, *De Protestantse Kerk in de Midden-Molukken 1803-1900. Een bronnenpublicatie. I. 1803-1854*, Zoetermeer: Boekencentrum, 2004. Beide uitgaven zijn via de boekhandel verkrijgbaar. Hiermee is een deel van het in 1997 gestarte Molukkenproject gerealiseerd. Deel II van de uitgave Midden-Molukken is persklaar en zal naar wij verwachten nog in 2005 verschijnen. Soortgelijke publicaties, over andere perioden en/of andere delen van de Molukken, zijn binnen afzienbare tijd te verwachten. Deze boeken zijn een ware schatkamer van documenten betreffende de geschiedenis van kerk, school, samenleving, overheidsbeleid enzovoort in de Molukken. Zoals U kunt lezen in het Ten Geleide van dit nummer, zal de Werkgroep de uitgave van het Documentatieblad staken. Dit spijt ons meer dan wij zeggen kunnen, maar wij zien geen andere weg. Wellicht zullen in de komende jaren in de Kleine Reeks bundels kunnen verschijnen waarin

kleinere studies betreffende ons werkgebied en ook recensies van intussen verschenen boeken kunnen worden opgenomen. De Kleine Reeks en, zoals hierboven gezegd, de Grote Reeks, gaan door. Het laat zich aanzien dat binnenkort weer enkele delen in de Kleine Reeks zullen uitkomen. Een ego-document van de hulpprediker Joh. Duyverman ligt al bij de drukker. Een bundel met bijdragen betreffende de missionair predikant en Kamper hoogleraar H. Bergema is vrijwel gereed. Intussen wordt gewerkt aan de rijke verzameling nagelaten brieven en andere documenten van dr. P. Middelkoop, hulpprediker en bijbelvertaler op Timor. Ook een uitgave van de correspondentie van hulpprediker J. Groot in de Minahasa (1930-1937) staat op het programma. De Werkgroep blijft dus actief. Helaas ontbreekt ons in het vervolg het medium waardoor wij U van onze activiteiten op de hoogte stelden. Maar we hebben Uw adressen. U zult nog van ons horen.

Th. van den End

Personalia

Dr. Alle G. Hoekema werkte van 1969-1977 als docent in dienst van de Doopsgezinde Zending in Pati, Midden-Java. Daarna was hij predikant en vanaf 1989 docent praktische theologie en apostolaat aan het Doopsgezind Seminarium. Momenteel is hij part-time UHD missiologie aan de VU. Hij promoveerde in 1994 te Leiden op een studie over de ontwikkeling van de protestantse theologie in Indonesië, en gaf o.a. het Dagboek uit van de doopsgezinde zendeling Pieter Jansz.

Dr. Mariëtte van Selm (1971) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Van 1997 tot 2003 was zij verbonden aan het project 'De Protestantse Kerk in de Molukken 1605-1935'. In februari 2003 promoveerde zij aan de Theologische Universiteit Kampen (GKN) op De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden 1795-1923. Een bronnenpublicatie (Zoetermeer 2004). Zij werkt als archiefbeheerder bij PricewaterhouseCoopers te Amsterdam en is vanaf mei 2005 als projectmedewerkster verbonden aan het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) te Leiden ten behoeve van het project 'Indisch Knooppunt'.

Dr. Chris de Jong doceerde tot 1992 de historische en kerkhistorische vakken aan de Theologische Hogeschool voor Oost-Indonesië en de Hasanuddin Universiteit, beide te Makassar (Indonesië). Daarna was hij als projectmedewerker verbonden aan de Theologische Universiteit (Koormarkt) te Kampen. In dit verband verzorgde hij eerst een bronnenpublicatie betreffende de geschiedenis van de Gereformeerde Zending (GKN) op Midden-Java, Indonesië, vervolgens een tweedelige bronnenpublicatie over de geschiedenis van de Protestantse Kerk en de zending van het Nederlandse Zendelinggenootschap in de Molukken 1800-1900. Verder heeft hij een aantal grote en kleine publicaties op zijn naam staan, waarvan de meeste verband houden met de geschiedenis van het protestantisme in het voormalige Nederlands-Indië.

WERKGROEP VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE
NEDERLANDSE ZENDING EN OVERZEESE KERKEN

*THE SOCIETY FOR THE HISTORY OF DUTCH MISSIONS
AND OVERSEAS CHURCHES*

Adres/Address: Stichting WZOK, c/o Theologische Universiteit van de
Gereformeerde Kerken in Nederland, Postbus 5021, 8260 GA Kampen,
Nederland

Telefoon/Telephone: 038 33 71 600

Fax/Telefax 038 33 71 613

Postgiro/Postal account: 234641 (Theologische Universiteit GKN,
Kampen)

Bestuur van de Werkgroep:

Board of the Society:

Dr Th. van den End (voorzitter/*chair-secretaris/secretary*)

Dr A.Th. Boone

Dr A. Hoekema

Dr Chr.G.F. de Jong

Dr H. Reenders

De Werkgroep, opgericht in 1993 en op 5 januari 1994 als Stichting ingeschreven in het register van de Kamer van Koophandel te Zwolle (S. 24969), is gevestigd te Kampen. De Werkgroep stelt zich ten doel het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse zending en overzeese kerken. Zij tracht dat doel te bereiken door het organiseren van wetenschappelijke bijeenkomsten en door de uitgave van het *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*, de *Kleine Reeks* en de *Grote Reeks*.

The Society was founded in 1993 and incorporated by act of legislature January 5th, 1994. The Society has its seat at Kampen (the Netherlands). By holding meetings and by publishing the Documentatieblad (The Journal). The Society pursues the research of the history of Dutch missions and (former Dutch) overseas churches.

Kopij-aanwijzingen

Artikelen en andere bijdragen dienen geadresseerd te worden aan de secretaris van de Redactie van het *Documentatieblad*. Artikelen worden persklaar ingewacht, op diskette (IBM compatible, 3.5", MS-DOS, bij voorkeur WP 6.1 voor Windows of hoger) vergezeld van een exemplaar van de gedrukte tekst. Manuscripten mogen een lengte van 10.000 woorden niet overschrijden, voetnoten niet meegerekend. Voorzover in het Nederlands aangeboden dienen manuscripten te worden uitgevoerd volgens de regels, gegeven in P. de Buck, *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Haarlem 1982), Hoofdstuk IV (De vormgeving). De auteur dient zijn artikel vergezeld te doen gaan van een samenvatting in het Engels van maximaal 15 regels en, indien hij/zij nog niet eerder in *DZOK* publiceerd, van een beknopt curriculum vitae.

De Redactie aanvaardt geen manuscripten die reeds (of ook) elders ter publicatie zijn aangeboden. Aanvaarding van een manuscript ter publicatie in het *Documentatieblad* betekent dat de auteur het artikel niet elders zal plaatsen zonder voorafgaande toestemming van de Redactie. De Redactie is niet verplicht ongevraagd toegezonden boeken te (doen) bespreken. De Redactie behoudt zich het recht voor ten behoeve van de duidelijkheid en/of consistentie van de aangeboden tekst kleine veranderingen aan te brengen.

Manuscripts not exceeding 10.000 words, footnotes not including and accompanied by disc. IBM compatible (preferably WP 6.1 or higher for Windows) and books for review should be sent to the Editors of the Journal.

© Stichting Werkgroep voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, te Kampen.

ISSN: 1380-3905.

Inhoud

Ten Geleide		1
Alle Hoekema	De Nederlandse Zendingsraad. Voorgeschiedenis, ontstaan en eerste periode	2
M. van Selm	In de schaduw van de Gunung Api. De Protestantse Kerk op Banda-Neira	40
Chr.G.F. de Jong	“... echter vertoonen de meesten een schijnheilig gelaat.” (J.F. Bormeister, Buru, 1825)	48
B. van der Schoot	Enkele opmerkingen betreffende het gebruik van Arabische leenwoorden in Indonesische bijbelvertalingen, in het bijzonder in de Leijdecker-vertaling	62
Boekbesprekingen	Smith Kipp, “Two Views of the Minahasa” (De Jong); Steenbrink, <i>Catholics</i> (De Jong); Schutte, <i>Het Indisch Sion</i> (Reenders); Ottow, <i>Im Namen Gottes</i> (Reenders); Seinen, <i>Tange-Alteveer</i> (Van den End); Omenyo, <i>Pentecost</i> (Boone); Bediako, <i>A new day dawning</i> (Boone); Van Klinken, <i>Minorities</i> (Van den End); Van Selm, <i>De Protestantse Kerk op de Banda-eilanden</i> / De Jong, <i>De Protestantse Kerk in de Midden-Molukken</i> (Boone)	75
Boeksignalering		99
Mededelingen uit de Werkgroep		100
Personalialia		102

